

миллетриз к1валахзава. Гъатта маса миллетдикай тир ихътин къегьал касдикай депутат хьун чпин бахт яз гьисабзава! Эгь, хаинвал, хаинвал, яраб вахъ сергъят ават1а! Чпиз лезги дидеди нек гайиди, чпиз лезги чили уьмуьр гайиди яраб хаинвалзавайбурун рик1елай алатнават1а?!

Хура лезги рик1 авай, лезги ягь-намус авай жуван лезги халкъдин къегьал веледриз, рухвайризни рушариз заз лугьуз к1анзава: играмибур, къанихвилерни пехилвилер, так1анвилерни мидяйвилер рик1елай алуд!

Бубайри лугьудайвал, жуван вац1 яц1у ая!

17.01.1998

ЛЕЗГИ МИЛЛИ СОВЕТДИКАЙ КЪВЕ ГАФ

Лезги халкъдин къулухъ галамай месэлаяр гъял авун паталди, гьукуматдин идарайрин вилик лезги халкъдин патахъай шериквал авун паталди лезги халкъдин II-съезддал Милли Совет хкягънай (1990 йисан 9 ноябрь) ва «Садвал» гьерекатдин пудлагъай съезддал (1991 йисан 2 март) адан къил яз чи депутат Рамазанов Нариман Салманович хкягънай.

1994-йисан 26-октябрдиз Къасумхуърел к1ват1 хъайи съезддал вучиз ят1ани Милли Советдин председателвиле милли гьерекатда са кардални вич малумар тавур кас – Марат Рамазанов хкягъна. Мад чна вуч лугъун? Лезгияр паталди къуллугъ ийиз вичиз Аллагъди рехъни гурай, къуватарни! Чаз к1анзавайдини жуван халкъдин т1ал алай месэлаяр гъялиз алакьдай къегъалар вилик жергейриз атун я.

Лезгистан к1вачел акъалдарун патал фондни тешкилна. (А фондуни къе низ къуллугъ ийизват1а лугъун четин кар я).

Сифте йикъара депутат Марат Рамазанова вич са къадар активни яз къалурна, амма къвез-къвез гъакъикъат винел акъатна. (Республикадин демократ къуватри КПССдиз аксиз авур митингдал Марат Рамазанова вичин речда тек са КПССдин тереф хвенай.) Вич КПССдин лап вафалу терефдар тир ва вич Советдин са бязи гъакимрихъ галаз якъадашвиле авай депутатдин фикирар, гъелбетда, халкъдин демократвиле гьерекатдихъ галаз къадайбур хъанач. Ада, гъелбетда, Дагъустандин Верховный Советдин интересриз къуллугъ ийиз хъана.

Адалайни гъейри, депутат Марат Рамазанован хсуси къилихарни (туьнтвал, рахазвайдаз виняй килигун ва садлагъана бинесуз тегъне ягъун, вичин ва вичин кругдин интересар халкъдин интересрилай вине къун) себеб яз аданни «Садвиле» руководстводин арада алакъаяр ч1ур хъана.

Мягътел жедай кар ам тир хъи, эгер вуж «Садвиле» активный член яз хъайит1а, халкъ паталдини важиблу к1валах ийиз хъайит1а, гъам М.Рамазанова вичин мидя хъиз къаз хъана.

Алай вахтунда кьибле Дагъустанда, лезги хуьрера яракъар гвай дестеяр пайда хъанва. Абуру «Садвилин» т1варунихъай «халкъдиз яракъар къачуз» пулар к1ват1зава. (Аник Северо-Кавказский биржадин къуллугъчиярни ква) Нубат атай чкадал чеб «Садвилик» квач лугъузвай а ксари ак1 хъайила «Садвилин» т1вар къасухдай русвагъ авун паталди чпин к1валах тухузва.

Вуж я абуруз эмир гузвайди, абурун тереф хуьзвайди? Гелери Верховный Советдиз тухузва. Гъанай я буйругъар гузвайди. М.Рамазанов хътин депутатри, чкадин гъакимри чпиз яракълу телохраниелар (беден хуьдайбур) тешкилзава.

Садлагъайди, «Садвилин» т1вар русвагъ жеда. Къведлагъайди, чпин политика хуьдай яракълу къуватар жеда. Пудлагъайди, халкъдивай, чпиз табий тежедай кас-масдивай къакъудиз жеда, лазимдак кич1 кутаз жеда.

Амма риб чувалда чуьнуьхиз жери зат1 туш. Са вахт къведа – халкъдин вилик гъар сада вичин крарин жаваб гуда.

1999.

ЛЕЗГИ НАМУС ВА СА КЪАЛИЯН ТЕНБЕК

Руьгъкъенвай халкъдиз вичинлукIвиликай хабарнижедани?

Зиаф Иварук.

Гъар са халкъдин къуват, а халкъди вичи вич халкъ яз, миллет яз гъисс авунин дережада ава. А гъисс авунни гзаф затIарилай, терефрилай аслу я. Халкъ хазанрикай, хазанарни – инсанрикай жезвайвиляй, миллетдин кIевивал, викаIегъвал къилдин ксарин алакьунрилай аслу я. Гъавиляй гъар са касдиз жуван сихилдин, жуван халкъдин тарих чир хьун лазим я. И чирвили гъар са касдик дамах кутада, и дамахдини гъар са касдин милли къанажагъ хкажда. Инсандиз вичин чIехи бубайрин ирс, тарих, меденият чир хьунилай ва а ирсдиз вичи гузвай къиметдилай аслу я...

Гъелбетда, милли къуватди (инал къуват гафуна за бедендин ваъ, руьгъдин мана твазва) а миллетди чилин винел вич халкъ хъайи йикъалай инихъди кIватIай баркаллайрилай, зурба крарилай, вичин накъвадал, вичин къванерал кхъей тарихдин чинрилай, адан къагъриманвилерилай ва гъалибвилерилай дувул къачузва. Гзаф девирар къвез-хъфизва. А дувулрал хирер-къацIар жезва (а дувулар атIай шумудни са халкъар цавун кIаник цуькI хъана!), а дувулар чара накъварикни хкIазва. Гзаф вахтара а накъвари дувулрик чара межеярни кутазва. Вичин шагъдувул бинедилай сагъдаказ хвейи халкъ зурба халкъ я. Амма шагъдувулда (чара межеяр акахънатIани) вичин хайи меже хвейи халкъ гена зурба халкъ я. А халкъ девирринмусиббатривай муьтIуьгъариз алакьнач, кана руьхъ хъиз гарув гуз жедач. Миллет арадал атунин карда девиррилай девирралди адан ирс агакъарунин карда тарихдин милли акьулдал, яни милли къанажагъдал еке къал ала.

Къуьзуьбур, арифдарар – ингъе миллетдин камал!

БицIибур, жегъилар – ингъе миллетдин накад йугъ!

Къуьзуьбурни бицIибур – ингъе миллетдин къве лув. Миллет (сада садаз куьмек гуз) гележегдин рекъе галат тахъана тухудай. Миллетдин

сагъламвал, гумрагъвал квелай аслу я?Къуьзуьбуру милли ирс, милли къанажагъ жегъилрив вугунилай, абурулай дуьз ва тамамдаказ ам гуз алакьунилай.Милли ирс несилдив вугуз алакьдай алатрикай къилин алат – им гъа миллетдин ч1ал я.Ч1ал рекьида – миллет вични рекьида (гъелбетда, инал гаф бедендин ваъ, руьгъдин къиникъдикай я).

Эгер гъи т1арашчидиз, гъи чапхунчидиз (нефсина чарадан чилер аваз) са халкъ чилин винелай къирмишиз к1ан хъайит1а, душман эвелни-эвел гъа халкъдин милли къанажагъ ч1уриз алахъда. И карда вири т1арашчийрин сиясат, къайда сад я. Рекьер-хуьлер гзаф ават1ани.

Месела, а халкъдин ч1ал къадагъа ийин, адан тарих, меденият я вичин к1вачиз ягъин, я абурун акьулдай акьудин. Йисарилай-йисаралди а халкъдин япара цан хъи, а халкъ са гъвеч1и зайиф халкъ я, ам акьалт1ай къулухъ галамай, меденисуз, усал халкъ я, адаз вичин чил, вичин ватан, вичин к1вал-йугъ хъайиди туш, адавай вичивай вичиз къазанмишна фуь нез, вичивай вич идара ийиз жедач. Гъавиляй а халкъди вичиз ракъинин к1аник и чилел рик1ин ачухвилелди чка гайи ва са къас фуь гузвай стха халкъдиз рекьидалди буржлу хъун лазим я. Гъа ихътин сиясат, ихътин табигъат тухудай «малимар», «алимар», «арифар» агъайри а халкъдикай вичикай гъазурда.

Девирар къвез алатда, гъикъван зурба халкъ хъайит1ани,йугъ-къандивай душмандин а махарихъ ягъада. Гъа ик1 йисарилай асирралди халкъдин руьгъ квахъда. А халкъдин рик1е, руьгъда, к1арабра кич1 гъатда. Ада вичин усалвал, вичин факъирвал а къадарда гъисс ийида хъи, ам вичин агъадин вилик даим къил чиле туна, йукъ агъузна сажда ийиз, адан «жумарт» гъилиз лук1вилин теменар гуз акъвазда.Ингъе, гъа ик1 къвез-къвез халкъ вичин лук1вилихъ галаз вердиш жеда. да вичин уьмуьр анжах са къас фуь т1уьниз серф ийида. Анжах им зурба бедбахтвал я: чпикай халкъ жезвай инсанар сагъ яз амукъзават1ани, руьгъ къенвай халкъ вични чан аламаз рекьида...1988.

«САДВАЛ» ГЪЕРЕКАТДИН IV-СЪЕЗДДАЛ ЛУЪК1УЪН

Гъурметлу ватанэгълияр!

«Садвал» гъерекат сад-къве касдин хушуналди, ва я са низ ят1ани къуллугъар к1ан хъуналди арадал атайди туш. Я и гъерекат накъни-къени пайда хъайид туш.

Лезги халкъдин тарихдин гъи к1арц1из хъайит1ани куьн эвич1, квез аквада – гъар са заманада чи бубайри, чи эсилри чпин хайи чил, чпин намус, чпин лезгивал къил-тум авачир къван чапхунчийрикай хуьз хъанай. Лап къадим йисарилай къецин йикъаралди чапхунчийрин сиясат сад я, ам к1усни дегиш хъанвач: са халкъдивай адан чилер къакъудиз хъун паталди, а халкъ вич терг авуна к1анда. Гъик1? Ам пайи-паяр авуналди, адан ч1ал, тарих, эдебият рик1елай ракъуруналди, а халкъ иниз-аниз чук1уруналди, адан вилик-къилик квайбур маса къачуна гъабурун гъилералди чпин ч1уру ниятар тухуналди.

Чи тарихдин вири йисара гъак1 хъунни авуна: чун пайи-паяр авуна, чи арада халкъдиз акваз-такваз зиянар гузвай муртадарни ч1ехи авуна. Эгер ракъун нажахдихъ к1арасдин тум хъаначирт1а, лугъуда мисалди, нажахдивай тар ат1уз жедачир. Эгер чи арадани мецел ширин гафар алаз рик1яй халкъдин къисмет чпин интересрихъ маса гузвай ксар хъаначирт1а, чи халкъни къе демократвилел гъалтайла виридалайни эхирда жедачир.

Къе и месэлаяр къарагъариз квез вуч к1анзава? – лугъузвайбуруз чир хъурай хъи, лезги халкъдин садвилин, азадвилин месэла (мад маса месэла ина авач) лап и чилел лезгияр пайда хъайи йикъалай инихъди гъамиша миллетдин вилик акъвазайди я. А месэлайри лезги халкъдин къагъриман рухвайриз садрани секинвал гайиди туш: пагъливан Шарвилидиз, шаррар (пачагъар) тир Геламаз, Араназ, Арасаз, Вачедиз, Вегърудиз, Шарр-Гираз, Жуван-шарраз ва масадбуруз; азадвилин женгинин къагъриманар тир Гъажи Давудаз, Фетяли-хандиз, Гъажи Мегъамедаз; тарикъатдин бине эцигай паклу Ярагъ Мегъамедаз; Сталинан менгера авай девирдани лезги

месэла патал чан гайи Самурви Нажмудиназ; 50-60 лагъай йисара мад и месэла к1вачел къахрагъар хъувур ва чпин асайишвал, къуллугъар, гъатта чанарни кваз гъа и месэла патал къурбанд авур, Лезги Няметаз, Забит Ризвановаз, Иззат Шарифоваз;къе мад гъа месэлайрал алахънавай къегъал рухвайриз!!!

Икъван девирра, икъван къегъалри къарагъарнавай месэла, садрани сагъ техжедай чи ивидин хер, им гъахълу месэла туш лугъузвайбур, де куъне лагъ, абур вужар ят1а? Абуруз авай т1ал анжах чпин девлетрикай, чпин къуллугърикай, чпин асайишдикай я. Халкъдин месэладикай абуруз, къуншид къавалай кац фейи хъизни, хабар авач. Вири девирра ахътинбур хъайиди я. Анжах, гъинва абурун т1варар? Чпин руфунар ац1урна, чпи к1ват1айдини амаз фена гъабурни, вири хъиз, и дуьнйадилай. Анжах абурулай халкъ паталди амукъай суваб алай, барка алай кар бажагъат жагъида.

Гъавиляй, гъуърметлу стхаяр, къе куън са акъван мягътел жемир, чи баркаллу кардиз аксивалзавайбур акурла. Абур гъа виликан дасмалчийрин, кич1ебанрин, жадуйрин, мукъаятчийрин, еке къилер авайбурун несилар я. Гъайиф хьи, йугъ-къандивай (иллаки коммунизмадихъди физвай девирда) абурун къадар гена гзаф жезва.

Накъ чеб хкъягдайла халкъдин вилик къур къинер рик1елай алатнавай депутатар, миллетдин патахъай лап паклу ва важиблу месэлаяр вилер мич1на (къилеллай эмир гайивал) гъялзавай арифдарар, халкъ алажзавай чкадин гъакимар, жемятдин малдиз гъил яргъи ийизвай къачагъар-рекетиарар, «Садвилин» паклу т1вар сиве гуз, чпин къац1ай к1валахарзавай савдагарар – ингъе чаз акси тир къуватар. Ингъе, чеб гъахъ яз, «Садвилин» кар бат1улди яз гъисабзавай къуватар. Чаз абур вуж вуж ят1а гъарма сад чизва.

Ингъе, и йикъара фейи Верховный Советдин Сессиядални Мегъамедали Мегъамедоваз вил ягъиз къве чи депутатди «Садвал»

пислуькна. Заз чиз, и кардалди а ксари чпел чуьхуьз тежер леке алк1урна. Белки, сад-къве келлегуьз мац1ахайди «Садвилин» т1варц1ихъай чпин крар тук1уьриз аквазват1а, идалди «Садвилин» т1варц1из тегънеяр ягъун дуьз жезвач. И гьерекатдин мурад-метлеб вуч ят1а виридаз ачухдаказ чизва. Куьчедал садавай ван хъайи ч1уру гаф, сада авур ч1уру кар гьасятда «Садвилин» к1вачиз ягъуннигъахъвал туш. Гьак1 ийизвай ксар я чеб гъавурда авач, я абуру а кар къасухдай «Садвилиз» зиян гун паталди ийизва. Абуруз эмирарни гьинай гузват1а, якъин жезва: Верховный Советдай. Гъанай буйругъар – депутатрал ва чпиз къуллугъзавай чкадин гьакимрал, гъабурулайни гъилибанрал къвезва.

«Садвилин» т1варц1ихъай пулар к1ват1унар, пиянбуру мехъеррални цавуз автоматар ягъунар, Гилидал хъайи къиникъ – ибурун жавабдарар гъа ксар я. Гъахълувал чуьнуьхиз жери зат1 туш. Гъар сада жаваб гудай вахт алуькда. Чи мидяйри чун пислемиш тавун патал, гъуьрметлу стхаяр, чаз тамам программа лазим я. Гъа и барадай, инал вахт авачирвиляй, куьрелди заз жуван сад-къве фикир лугъуз к1анзава.

Гьелбетда чи къилин месэла – лезги халкъ сад авун ва жуван къилдин гьукумат тук1уьрун я. Анжах и месэла гъа чаз к1андайвал къе къилиз акъудиз тежедайдини гзафбуруз чизва. Гъавиляйни чи программа къе ва мукъва вахтара авуна к1андай ва гележегда авуна к1андай месэлаяр (программа-минимум ва программа-максимум), абур къилиз акъуддай тактика ва стратегия чара авун лазим я. Зи фикирдалди, эвелни-эвел чна Дагъустанда лезгийриз Дербентдилаь анихъди са округ хъайит1ани тук1уьрна к1анда. Гъавиляй чун и мурадрин активный терефдарар хъун лазим я: 1) Дагъустан вич Федератив гьукуматжедай рекъер; 2) федерализмадин идеядизпарт1ар (союзникар) акун; 3) чи халкъдин милли къанажагъ, политкъанажагъ хкаждай рекъер акун; 4) экономикадин жигъетдай лезги районрик агъвал акатдай рекъер жагъурун; 5) социальный ва культурный месэлаяр виликди фин паталди рекъер жагъурун;

б) Азербайджанда авай лезгийриз автономия къачун паталди Азербайджанда, Дагъустанда, Урусатда ва маса чкайра и кардиз терефдарар жагъурун;
 7) лезгийр яшамиш жезвай къве патани азад экономикадин сергъят туьк1уьрун; 8) гъкуматрин арада сергъят «экуьди» жен; 9) сергъятдин къве патани яшамиш жезвай миллетриз (азербайжанриз, лезгийриз, ц1ахурриз, аварриз) къве гъкуматдинни гражданвал гун.

Къе чи миллет патал лап важиблу ва хаталу вахт алуькнава. Къисметди, тарихди чи гъиле са шанс ганва: я къе, я гъич садрани! Мад чи месэляяр гъялдай ихътин вахт чаз гъат хъийидач. Гъавилай гъар са миллетпересди, куьлуь-шуьлуь бейкефвилер, так1анвилер, чпин биц1и интересар рик1елай алудна, жуван къуватдин са пай хъайит1ани миллетдин рекъе къурбандна к1анда.

Гъикъван чна сада-садаз экъуьгъайт1ани, масадбуруз экъуьгъайт1ани, патай т1алабайт1ани, чи кар масабуру атана ийидач.

Ша чна гъар са йукъуз рик1яй лук1вал акъудиз, жувавай жедай гъвеч1и къуват эцигиз лезги халкъ саджедай а бахтлу йугъ мукъвал ийин!

*Къулай ивид дам финалди
 Сагъ са рик1 къве пай жедайд туш.
 Чарадан къул къуна лугъуз
 А къула пак ц1ай жедайд туш.*

*Къве мамунай гана лугъуз
 Нек1едихъ къве дад жедайд туш.
 Са дидеди хайи касдиз
 Патан диде мад жедайд туш.*

*Къул гадарна гъурбатда хъай
 Тахтуникай тахт жедайд туш.
 Халкъ маса гуз къазанмишай
 Бахтуникай бахт жедайд туш.*

*Лезги чиляй авахъзавай
 Вац1ухъ гъейри дад жедайд туш.
 Халкъ сад хъана аквадалди
 Лезгидин рик1 шад жедайд туш!* 5 сентябрь, 1992 йис.

ЛЕЗГИДИН ПАК КЪИН

Жуван халкъдин дерин тарихдал ва девлетлу ирсинал дамах ийиз,
 жув Шарвилидинни Къванцигададин, Вачединни Жаваншаран, Гъажи
 Давуданни Ярагъ Мегъемедан несил тирди чиз,

жув Алпан хътин гъукумат хъайи, Къавкъаз дагълариз, Каспи
 гъуьлуьз, лезги къуьлуьниз машгъур т1варар гайи, асирралди мидяйрин
 хура гъамиша вик1егъ яз къалурай лезги халкъдин велед хъунал дамах
 авуналди,

и пак Къуркъандал гъил эцигна, Аллагъдин михьи т1варц1ел,
 бубайрин сурарал, лезги намусдал **за Пак Къин къазва хьи:**

Инсаф течир къисметди чун, сагъ са миллет, гужуналди къве патал
 пайзавай сергъятдин ц1ар амай къван, зи рик1евай хер сагъ хъижедач.

Эхир нефесдалди за жуван акбул, къуват, чан лезги халкъ садхъувун
 паталди къурбанд ийида.

Миллетдин къайгъуйрилай чпин хийир вине къаз, жемьтдин малдиз
 гъил ийизвай къуллугъчияр, чпин гафар сад, крар масад тир тапархъанар,
 еке къуллугъар къуна анжах чпин асайиш паталди миллетни кваз маса
 гузвай хаинар, жемьтдин к1вал-мал ат1узвай угърияр, миллетдин
 сагъвилиз зиян гузвай анашачияр ва ичкибазар за халкъдин хаталу
 душманар яз гъисабда.

Чилерин-цаварин вилик, Садаллагъдин вилик, зи сирдашрин вилик за
 къин къазва хьи, жуван хивез къачузвай кардин четинвал ва жавабдарвал за
 жуван фикирдалди гъиссзава ва зун и барка алай пак кардив садан жебирни
 авачиз, жуван хушуналди эгеч1зава. Анжах тек жуван рик1ин
 игътияждилай гъейри маса са темягъни захъ авач.

Эгер за и Пак Къин ч1урайт1а, къуй зи т1варц1ел, зи эсил-несилдал
 ивидалдини чуьхуьз техжер лянет къурай!

Къуй зи дуван Садаллагъди ва къенин шагъидри авурай!

Гъар са хаиндиз ажал! Сагърай лезги халкъ! Амин!1991.

ДЕРБЕНТДИН ОКРУГ ХЪУН ЛЕЗГИЯР ПАТАЛДИ ВАЖИБЛУ Я

Эгер гъи миллетдихъ виридалайни зурба пак мурад авачтла, а миллет гележег авачирди я. Анжах зурба мурадди халкъ сихдаказ агудда, чк1анвай тайифайрикай къуватлу миллет ийида.

Лезги халкъдин къилин ва зурба мурад вуч я? Зи фикирдалди, и суалдиз гузвай жаваб вич халис лезгивал синагъзавай имтигъан я. Жавабар гзаф аваз акуртлани, садлагъана атлай жаваб гуз хъун четин я. Гъар садан жавабни сад жедач: чил хуьн, халкъ хуьн, ч1ал хуьн, тарих ва култура хуьн, лезги халкъ санал ахгудун, халкъдин яшайиш ва дуланажагъ хкажун, экономика вилик тухун ва ик1 мадни... Белки, яшайишдин гъар са къатуни векилдихъни вичин жаваб ава. Амма са кар якъин я: къилин мурад гъим хъайитлани, ч1ехи мураддихъ хкаж жезвай гурара вахтун, девирди ц1ударалди ч1ехи-гъвеч1и мурадарни, ири-куьлуь метлебарни а гуларин к1арар хъиз вилик гъизва.

Зи фикирдалди, лезги халкъдин садлагъай пак мурад, милли макъсад къве пай хъанвай лезги халкъ сад хъувун ва лезги ватан туьхк1уьрун я. Герек, чи к1валахрин, крарин вири рекъера гъамишанда и мураддин нуранин экв жен. Герек, а эквни гъар са лезгиди лап багъа ядигар хъиз вичин рик1е хуьн!

Адет яз, халкъдин месэлаяр, адан т1ал-квал алай къайгъуяр халкъди вичи ваъ, адан камаллу ва ахлакълу, адалатлу ва намуслу, уьткъем ва вафалу веледри гъялда. И дережаяр я девлетдила, я къуватдила аслу зат1ар туш. Абур анжах Аллагъдин патай гъар садаз гузвай (ва я тагузвай) рик1ин гъиссер я: я туруналди, я зуруналди, я пулуналди къачуз тежедай къакъан пак руьгъдин мягкъем къелеяр. Л.Н.Гумилеван гафаралди, ихътин активный къатариз пассионарияр лугъуда, яъни халкъдихъ рик1 кузвай къегъалар. Вири девирра анжах и къегъалри я халкъдин загъир ва бат1ин мурадар-метлебар къилиз акъудзавайди. Девирар, общественно-политический къурулушар къвез алатда. Белки, туруналдини зуруналди

гъялзавай месэлаяр меслятдалдини гафуналди гъялдай вахтарни алуцьда. Гъукуматдин властдинни халцьдин арада векилвал ийидай ксар вири девирра хъайиди я. И векилрин къилин буржи халцьдин т1алабунарни истемишунар, къайгъуярни мурадар гъукуматдин къилевайбурал керчекдаказ агакъарун ва гъукуматдин къарарарни къанунар элкъвена жемятдал ахгакъарун я. Чи девирдани и везифаяр саки дегиш хъанвач: халцьди вичин месэлаяр гъялун вичи сес гана хкъягнавай, вичи ихтибар авунвай векилрин, депутатрин, хиве твазва. Властдинни халцьдин арада арачивал ийизвай касдилай къе зурба месэлаяр аслу жезва: эвелни эвел халцьдин вичин къенин ва пакад йикъан къисмет, халцьдин чилин ва руьгьдин девлетрин, тарихдин, ч1алан, културадин къисмет... Гъавиляй и арачи, халцьдин векил намуслуди, гъилни, рик1ни михьиди, халцьдиз вафалуди, садавайни маса къачуз тежерди, рик1е кич1 авачир уьткъемди, кардиз бажарагълуди хьун чарасуз я. Тахъайт1а, гъамиша хъиз жеда – чна сесер гайи, чаз къинер къур депутатри халць паталди вуч авунат1а ва вуч ийизват1а, чаз хъсандаказ аквазва.

Са гафуналди, властдинни жемятдин арада авай векилрилай, абурун нефсинилайни рик1ин михьивилелай, адалатдилайни намусдилай, миллетпересвилелайни пешекарвилин чирвилерилай халцьдин важиблу милли интересар аслу жезва. Гъавиляй гъар са касдиз к1евелай чир хьун лазим я: ада вичин хзандин, веледрин, несилдин, халцьдин къенин ва гележегдин къисметар нин гъиле твазват1а. Инал я халахатурвал, я мукъва-къиливал, я яр-дуствал к1венк1ве тун, абур миллетдин интересриз къарши терездал эцигун неинки бажитсузвал, келлегузвал жезва, ам гъак1ни жуван миллетдиз ийизвай ч1улав вафасузвилиз ва хаинвилиз элкъвезва! Де аку, куьне терездал гъик1 эцигдат1а: ягъ-намусдихъ, ар-адалатдихъ галаз куь сес маса къачузвай пул ва я маса зат1-мат1 (къуллугъ, са шешел гъуьр, эрекъ...)? Бес им руьгьдин лук1вал жезвачни?! Алатай сечкийра чаз такур къуд аламат амач: пулунихъ ва я маса зат1арихъ сесер маса къачунар,

куклунарни чухунар, кылиз акбуд тежер месэлаяр хиве кьунар, тапарарунар... Аллагъди вичи яргъаз авурай ихътин вакъиаяр мад тикрар хъхьуникай! Тахъайт1а чи кыилелни ихътин дуьшуьшар къведа: Феналда сад вичи сес гана хкягъай гъакимдин патав. «Ви дерди-бала?». «Бес заз къуллугъ герек я». «Вун вуж я?». «Зун ваз сес гайи флан кас». «Вуна заз сес гайиди ваъ, хванахва, за ви сес маса къачурди я! Экъеч1, квахь кабинетдай!» Къе Гьукуматдин Думадиз депутаттар хкягъдай нубатдин сечкийрин мярекат кыиле физва. Ша чна гъар сада мукъуфдивди фагъум-фикир авуна, чи халкъдин къайгъуяр, месэлаяр фикирда кьуна, абур гьукуматдин дережадиз хкажна гъялун патал рекьер, серенжемар акваз алакьдай къегъал веледар чи депутатвилиз хкягъин! Ша чун пака чи хкягъунал, шумудни са гъилера хъиз, мад пашман техжен! Чаз такуна амач, чи бязи векилри депутатвал анжах чпин къуллугъдин, яшайишдин, девлетдин месэлаяр гъялуниз серфна ва серфзава.Ша чна чун маса къачуз, лук1виле тваз титан! Лук1варихъ галаз иесиди садрани меслят тийидайди рик1елай алуд тийин!Гъар са хуьруьхъ вичиз дигай кавха жеда, лугъуда бубайрин мисалда. Гъар са халкъдихъни вичиз кутугай, вичин руьгъдин ва културадин дережадиз лайих векил хъун лазим я. Гьукуматдин Дума – им халкъ паталди, регион паталди кьулай (ва я кьулай тушир) законар гъялдай, къабулдай орган я. Ина гена иллаки камаллу, бажарагълу, гъам гафуниз, гъам кардиз уьткъем, вини дережадин пешекарар хъун лазим я. Ша чна чи къисмет, лезги халкъдин къисмет, анжах гъахътинбурув вугун.Дербентдин сечкийрин округ тешкилун гъамиша чи рик1ин мурад хъайиди я, вучиз лагъайт1а Магъачкъаладин ва Буйнакскидин округра гъар сечкийра чун лезгияр къадардиз т1имил яз амукъзавай. Са ч1авузни миллетдин интересар вине къазвай чи къегъал рухваяр а округрай финиф мумкин тушир. Гъавилай вилик-къилик квай лезги мерд рухвайри Дербентдин округ тешкилуник къил кутуна и макъсад кылизни акъудна. Амма, аламат я! Къе гъазурандал алт1ушдайбур гзаф хъанва, гъатта

эвелдай а округ хьуниз акси тирбурни! Депутатар жез к1анзавайкъванбурун сиягъдиз са вил ягъун бес я: ина, маса миллетрин векилрихъ галаз, чпиз лезги халкъдин са месэладикайни ван тахъай лезгиярни ава. Чпиз гъатта хайи хуьрени сес тагудай ихътин са бязибуру чпин кандидатураяр вучиз эцигнават1а, буьркьюь-бишидазни ашкара жезва: анжах жуван халкъдин лайихлу векилриз къец1 гунин ният аваз. Сада кандидатура начаникди эциг лагъана эмир гайивилай эцигнава, муькуьда маса миллетдикай тир дустариз куьмек гун паталди эцигнава, пудлагъайда, белки, са къадар пул гайила элягъда жеди. Бес Ст1ал Сулеймана лагъайвал, «пулунихъ стхани кваз маса гудайбуруз», вичин начаникди «гьут1!» гайивалди жуван халкъдин интересар маса гузвайбуруз, жуван миллетдин хийирдилай чара миллетдин дуствал вине къазвайбуруз лезгияр лугъуз жедани!? Бес халис итимвал гьинва, халис лезгивал гьинва..?! Жуван халкъдиз вафасузвал ийизвай ихътинбурув гъа начаникар, гъа дустар гьик1 гат1умзават1а чир хьун четин туш: анжах чпин гъилибанрив хьиз! Ихътин лук1вал чи халкъдин къене гъатнавай зарарлу микроб я. А лук1вал ийизвайбур чи арада тахъун лазим я! Абур вири, лап чпин эсил-несилни галаз, лезги халкъди негъ авуниз лайихлу я! Лезги халкъдин гъиле сечкийрин тарихда сифте яз ихътин рехъ гъатнава: чавай, вири халкъ санал жем хъана, лайихлу депутат хкъгъиз жеда, анжах чна чаз манийвал тавурт1а! Эгер чи арадай жуван миллетдин важиблу кардиз къец1 гудайбур акъатна хъайит1а, чи депутатвилини чка маса миллетдин векилди къада. Имни ак1 лагъай ч1ал я хьи, мад чаз чи халкъдин садвеликай, къадим лезги Алпанистан гьукуматдин меркезрикай сад хъайи Дербентдикай, лезги халкъдингьунарлувилерикай рахадай я дамахлу мез, я уьзуьагъ чин амуькдач. Ахпа халкъдин кесибвеликайни бахтсузвеликай ишелар авун геж жеда! «Лезгидиз эхирдай къведай акьул заз сифте атанайт1а!» – лугъуда мисалда. Ша чна великамаз фагъум-фикир ийин гьуьрметлу жемятар! 11.2003.

РУЪГЪДАЛ ЧАН ГЪИЗВАЙ ЭМЕННИЯР

Инсан яшамиш жезва. Шумуд йисар, девирар физва, инсанди вичин гел и чилел тазва: тербия гайи велед, аклурай къелем, туьклуьрай булах, эцигай к1вал, теснифай ч1ал...

Инсандин уьмуьрдин, яшайишдин къилин мурад-метлебни гъа им я, вичелай гуьгъуьниз халкъ патал хийирлу са вуч ят1ани тун. Амма чалай гъар садалай и кар алакъзавани? Жаваб гун регъят акъваздач.

Рик1е халисан ватанк1анивал, инсанк1анивал, жуван халкък1анивал авай, диде-бубадин, къуни-къуншидин, вичин ах-еридин къадир чидай несил – чи пакад йикъан умуд – арадал гъун къе лап важиблу месэлайрикай сад жезва. И кар эхирки гъукуматди ва адан идеяйрин чад тир компарпартидини къат1изва. Куьз лагъайт1а, анжах ихътин несилдилай алакьда неинки квахъзавай тарих, култура, ч1алар хуьз. Вири халкъарин, инсаниятдин мурадаркъилиз акъудизни– чиркин жезвай гъава, вац1ар, гъуьлер, терг жезвай набататар, къушар, гъайванар хуьзни анжах ихътин несилдилай алакьда.

Гзаф вахтар фена инсанди вири алемдин къайгъударвал ийиз, каинатдин месэлаяр гъялиз. Амма инсандин рик1елай вичин чарасуз къайгъуяр, адан т1ебии т1ал-квал фена. Къвалав яшамиш жезвай инсандин. Жуван вах-стхадин, диде-бубадин, къуни-къуншидин, хуьруьнвидин. Чна чи рик1елай ракъурна хьи, инсандиз ризкъидилай гъейри руьгъдин игътияжарни ава. Недай-хъвадай суьрсет тахъай инсан са шумуд йикъалай рекьида. Амма руьгъдин каша тунвай инсан яваш-яваш рекьида. Хабарсуз. Йисарилай йисаралди. Милливал, бубайрин ирс, эсилдин дувулар вичив гумачиз.

*Низ акуна руьгъ рекьидай ч1авуз?
О... Им мусибат кар я хьи агъур.
Ик1 жедач беден рекьидай ч1авуз,
Беден туьхуьрла сагъиб я гъазур:
Легъзе хкахъда – беден рекьида,*

*Ажал къабулдач худагъаза хъиз.
Амма руьгъ яваш-яваш рекъида
Йикъалай-къуз гур залан жаза хъиз...*

Ахътин касдихъ вичин рик1 кудай к1вал, ватан жедани? Ам ватан патал женгиниз экъеч1дани? Ада вуч хуьда? Вичин диде-бубадин, еридин къадир чир тахъай касдиз маса нин къадир чир жеда? Ахътин касдихъ далу агалдиз, инанмишвал ийиз, адал ихтибар гъиз жедани?

Са касдикай вири инсаниятдиз п1ир ва панагъ авур вахтариз иллаки гъахътин инсанар герек тир. Са мефт1един, са к1алубдин, са хиялдин факъиар, чпин гафунин, фикирдин сагъибар тушир инсанар. Чпин эсилдин, дибдин гъал ат1ай инсанар. Чингиз Айтматова лагъайвал, дидени кваз рик1елай ракъурдай манкъуртар. Хъсан хъана гена къенин и йугъ алукуьайди. Перестройкади уьмуьрдиз жанлувал гъана.

Чун, дагъустанвияр, са ч1авузни милли чуьруькрал ва маса гъуьжетрал аватнач. Чи тарихдин, чи адетрин, чи уьмуьрдин, културадин умумивили ва мукъавили чи миллетрин арада дуствилин ва стхавилин рафтарвилер, алакъаяр гъамишалугъ яз ч1ур тавуна хвена. Гъелбетда, чавай къе чахъ са месэлани, са къайгъуни амач лугъуз жедач. Чна чи вири месэлаяр адалатдивди, вири рази жедай гъалда гъялнава лугъуз жедач. Амма къе перестройкадин таъсирдик кваз чи рик1ера инанмишвал гъатзава: чавай, Дагъустандин вири халкъаривай, са халкъди муькуь халкъдин игътияжар ч1ур тавуна, дуствилелди гъил-гъиле къуна чи уьмуьрда, яшайишда йисаралди аруш хъанвай татугайвилер арадай акъудиз жеда лагъана, умуд гузва.

Чи вилик акъвазнавай четин ва важиблу месэлайрикай мад сад дидедч1алан месэла я. Милли эдебдин, руьгъдин даяхдин, миллетдин сагъламвилдин месэла... Гъайиф хьи, къе дидедч1ал рик1ик гъалаба кутадай гъалда ава. Са бязи крар, гъерекатар сеbeb яз чна къвез-къвез дидедч1алан

Эминхуър (Эминахуър дуъз тир) т1вар гана). Эгер виликдай, идеология себеб яз, ихътин месэлаяр къарагъардай мумкинвилер авачирт1а, гила, виликан идеология дегиш хъайила, Урусатда (и т1варни чна вучиз ят1ани Россия кхъизва) чаз жуван милли т1варар майдандиз хкидай мумкинвал хъанва (гъайиф хъи, ихътин мумкинвал Азербайджанда бажагъат жеда). Урусатдин Гьукуматдин Думади урус ч1алан михъивилин патахъай къарар къабулнава. Са гзаф гьукуматра (Германия, Франция, Исландия, Турция...) ч1алан михъивал хуьнин гъакъиндай лап к1еви къанунар кардик кутунва. Яъни ч1алан месэлаяр гъамиша важиблу месэлайрин жергеда хъайиди я ва женни хъийида. Анжах ч1ала миллет хуьда. И кар тарихди субутзава: чил квахъай миллетди чил вахчун хъийида, ч1ал квахъай миллетар чебни квахъда.

Хуьрерин т1варарай кент, вац1арин т1варарай чай, су гафар къет1идаказ акъудун чарасуз я. Ихътин серенжемри чи къат1ундин къет1енвал, чи ч1алан михъивал – ч1алан экология хуьниз куьмекда. Урусри сифте чал илит1на, ахпа чпи инкар хъувур т1варарни чна хуьзва (кешкена, жуван бубайрин т1варар икъван вафалувилелди хуьз хъанайт1а!) Веледриз т1варар гудайлани бубайрин т1варар, къагъриманрин, къегъалрин т1варар бязи вахтара чаз усал аквазва. Белки, гъейрит1вараралди чаз меденавал къалуриз к1анзават1а? Аллагъди яргъазрай, зун маса миллетрин т1варариз ст1у акси кас туш. Гъелбетда, т1вар гъар сада вичи вичел гъизвай абур я. Бязида «Шагъ» т1варц1икай «гачал» ийида, камаллу гачалди вичин т1вар шагъдин дережадиз акъудда.

*Инсан хазва, адаз гузва кутугай са т1вар,
Гъеле т1варц1и къуллугъзава, авач касдин кар.
Гъеле касди к1ват1алзава гъарамни суваб,
Чизвач – гъи къаб залан жеда терездин яраб?*

*Я бубадал гъида тариф, я гъида лянет,
Я гарданда къван жеда т1вар, я жеда девлет.
Къегъал касдин т1вар эцигда шагъвечейрални,*

Техвейтла, тIвар лакIаб жеда гьакI куьчейрални.

*КицIел, кацел, явакьандал алкIурда а тIвар,
А тIвар гайи касдиз жеда сурани кваз дар.
Гьатта виле акван тийир тIварцIикай сая
Дамах жеда элдин мецел, намусни гьая.*

*Муькьвел, вацIал, хуьрел, дагьдал, михьи булахдал,
Кьегьал хцел жеда а тIвар элд дамахдай.
ТIвар чамар я вилик катдай, нур инсандин.
ТIвар кьалхан я, тIвар виждан я, тур я инсандин.*

Бес Большевик, Куйбышев, Джонрид, Мелс (Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин), Кьенфет, Ашкалат хьтин тIварар чи культурадихь галаз кьазвач эхир. (Мусурманвал илитIдалди хьайи) чи кьадим тIварар квелди усал я: Шаргир, Жуваншир, Шарвал, Арас, Арсвалан, Мовсес, БакIур, МихьитIвар, Варз (Вараз), ВичIегь (Вече)..? (Гьелбетда, кье и тIварар чаз чарабур хьиз аквазва). Тухумрин, сихилрин тIварар хуьн гена чарасуз кар я. И тIварари са мус ятIани йад уьлквейриз акьатай жуван багьрияр жагьурзава (ихьтин агьвалатрикай «Туркияда стхайрин кьилив» кьил алаз за жуван рекьерин дафтIарда кхьенай).

Бязи хуьрерин кьадим тIварар гелсуз квахьзава, и карди чи тарихни квадарзава. Зи фикирдалди, Лезгистандин куьгьне хуьрера куьчейриз тIварар гун дуьз кар туш. Чи яшайиш магьлейрин тIварарихь галаз алакьалу я (кIвалер куьчейра ваь, магьлейра эцигнава). Гьа ихьтин кьайда хуьнни лазим я. Месэла, Горькийдин куьче ваь, Кьамбар магьле... ЦIийиз кутунвай хуьрерин дуьз цIарцIин куьчейриз, гьелбетда тIварар гуз жеда. Куьч хьанвай, чкIанвай хуьрерин тIварарни магьлейрин ва куьчейрин тIварара хуьз жедай. Месела, Эминахуьре: Хутаргь-куьче, ЦицIер-куьче... Агьа-СтIалдал: Барбийрин магьле, Кацер магьле, Хьиравар...Дегь девирра лезги халкьарин хзандик гзаф кьадардин, шарраванар (княжествояр), халкьарин сихилар квай. А шарраванрикай, сихилрикай гзафбур пуч хьана, тIварарни кваз квахьна. Амма бязи шарраванрин тIварар, халкьарал,

халкъарин т1варар хуърерал, хуърерин т1варар магълейрални тухумрал, кьилди-кьилди инсанрални чкайрал алама. Гелама вир, Ван (Ванан вир), Армавир (Эрмавир), Каспи гьуъл – Кц1ар – Кусар вац1 – Газах, Алазан (Алазун)–и т1варарай чаз дегъ Алпан гьукуматдин халкъар – гелар, ванар, эрар (ъарар), касар, алазунар (амазонкаяр) хъайи чкаяр аквазва. И т1варарай – Гаргар чуъл, Гаргар вац1 гаргаррин ери, Урмия /Уърмик1 – Мугъан (Мик1ан) – Мингеча вир – Миграгъ мик1рин ах-ери, Арцах– Арсахарсарин ах, Лекъ /Лек /Лакз /Лакзистан /Лезгистан лекъерин макан, Сисакан/Сюник /Циц1ек циц1ерин чил тирди якъиндаказ аквазва (циц1ер т1вар алай сихил хъайи шарравандиз эрменийри Сюник, персери Сисакан лугъузва; и т1вар алаз мадни хуърер ава: Циц1ер, Циц1игъ, Зизик...). Ик1 мадни Хъимил, Ц1ахур, Ахцах, Рутул, Агъул, Кахетия (К1ах), Эретия (Эрет1), Лаз (Лац), Гугарк (К1ук1ар) т1варара халкъарин т1варар ава. Алпанкур – Гъуцаркур – Шалбуздагъ, Шарркур – Шагъдагъ, Алпан – Паку – Баку, Игъирар, Ялцугъар, Хутаргъар, Циц1ер, Хенжелек1еле ва са жерге маса т1варарани чи тарих ава.

Бес ихътин къадим т1варар квадриз гъайиф тушни? Чи маканрин, ерийрин бязи т1варар – Ч1ула /Варар, Цур /Ч1ур, Муъшкуър, Шарван, Шарракун, Терсепул, Кра (Куъре) – рик1елламайбур гзаф амани? Гъинава Дасхуъруънви Мовсес хайи Дасхуър, Низами хайи Къумхуър, Гъажи Давудан Тителахуър (Дедел)? Къе а хуърер чибур туш лугъузва, ва чазни и кар успат авун четин акъвазва. Чи къуншийрин картайрал чи чилериз махсус къацу ранг ягънава ва абур чпин сергъятрик кутунва. Вучиз? И суалдизни ажеб дугъри жаваб гузва: «Аку, им куъ карта яни? Инал вуч кхъенва: Магарамкент, Касумкент, Ахтычай, Гюльгеричай, Рычалсу...?» Мад вуна вуч хълагъда? Чна Нерен К1еледикай Нарын-Кала авуна, Дербендин Алупан килисдиз, Нуьгдида авай Григорисан 4- асирдин килисдиз «эрмени» килисаяр лугъузва. Ахцягъдикай – Ахты, К1елет1дикай – Къаладжух, К1иридикай – Икра хъанва... Гзаф вахтара Яран сувариз

«Новруз байрам», сив хуьнин сувариз «Ураза байрам» лугьун адет хьанва... Ихьтин крари чи културадиз кьецІ гузва, милли руьгь ажузарзава, лезгивилин дамах агъуз вегъезва. Дуьнйадиз «Лезгинка» кьуьл багъишай чахь кьуьлердай устадар тахьун, саки пудвишехь агакьна халкьдин маниярни макьамар гайи лезги халкь кье мани вилик финин жигъетдай дагъустандин бязи халкьарилай кьулухь галамукьун милли културада са гьихьтин ятІани татугайвилер авайдан шагьидар тушни? Кьасумхуьруьн далдамчияр уьлкведа машгьур авур, районда културадин пайдах кьакьан дережадиз хкажай Ифрат Кьасумов хьтин, хуьре културадин дворец эцигай, спортдиз гьяркьуь рехь ачухай, лезги театр тешкилай, багълар, паркар, шегьре рекьер кутуна Кьулан-СтІалдикай шегьер авур Алдеров Сиражидин хьтин рухваяр, гьайиф хьи, кье кьит я, абурун крарал бязи пехилбуру и тІварарни рикІелай ракъурзава...«Эгер миллетдихь милли кьаст (идея) авачтІа, ам кьенвай миллет я», –лагъанай са арифди. Эхь, вишра гьахь я ариф. Виридалай кьакьан тир чи милли кьаст кье пай хьанвай лезги халкь агудун я. И кьаст кьилиз акьудун паталди чна тарихдин кьакьан гурарин гзаф кІарар муьтІуьгьарна кІанзава. Гьахьтин таъсирлу кІарарикай яз чна милли кьанажагь кІвачел ахкьалдарун лазим я: гьар са легъзедилай-легъзедалди, йикъалай-йикъалди... ГьакІан кьуру, буш лозунгар лугьуни, алазни-алачиз хуруз гьуд ягьуни, жуван гьвечІи агалкьунрал чІехи шадвал ийиз суьст хьуничаз хийир ваь, анжах зарар гуда.Гила, «Лезги газет» кІелзавай гьуьрметлу жемьт, чи милли тІварар майдандиз хкунин патахъай заз жуван бязи теклифар квехь галаз меслятиз кІанзава. Жуван теклифар вири гьасятда кьабулиз жедайбур ва гьуьжет алачирбур я лугьудай фикирдивай зун яргъа я. Анжах ихьтин месеэла чи вилик акъвазнавайди ва чна ам гьялун чарасуз тирди ашкара я¹. 1992.

¹ Лезги газетдиз гайи и маъсаладихь галай хуьрерин тІварар авай жуьре ва дегишарун паталди теклифзавай жуьре инал хкуднава (Ред.).

КІАРАСДИН ТУМ ХЪАНАЧИРТІА...

Агъадихъ ихтилат физвай месэладикай газетдин чинриз галаз-галаз Гь.Балатован, Б.Салимован, И.Алипулатован ва мсб. макъалаяр акъатайвиляй за и месэладин таржумагъал мад цїийицкїелай кїел хьийизвач. Адан гъакъиндай Мегъарамдхуьре хъайи лезги халкъдин векилрин Собранидини вичин гаф лагъанай. Жувалай вилик лагъай бязи гафарихъ галахзрази яз, заз жуван рикїик квай кьве гафни алава хьийиз кїанзава.Гъар са халкъдиз вичин тарихдин рекъе гъам къенин йикъан яшайишдин, гъаммиллетдин гележегдин месэлаяр авайди ва жедайди виридаз ашкара кар я. Анжах и месэлаяр сад садак какадаруни, жемятдин къайгъуяр халкъдингележегдин месэлайрин кьилел эцигуни миллетдин пакад йикъан кьисметдиз кьецї гун мумкин я. Гъавиляй къенин йикъан месэлайриз миллетдин пакад йикъан кьисметдин виляй килигна кїанда.

Чаз виридаз чида: лезгийрик зурба пагъливанар, кьегъалар, кьагъриманар, гъар пешейрай кьакъан устадар хъана. Амма тарихдиз вил ягъайла чаз аквада: абур саки вири жуванбуру маса гуз пуч авуна. Яъни, ахътин "жуванди" вичи вичин тум незвай гъуьлягъдиз ухшар я. Ахътин ксари, лезги чилел яшамиш жез, лезги чилин няметар нез, лезги булахдай йад хъваз, вичел барка алай лезги лугъудайпак тївар кьацїурзава. Бубайри лугъудайвал, тум кьацїай данади нехир кьацїурда. Ахътин ксар чи миллетдик акатнавай микробар хьиз я. Эгер абурун лайихсуз крар чна вирида негъ тавуртїа, абуру чи миллетдин сагъламвал чїурда. Лезги халкъ гзаф сабурлу, камаллу, устадлу, маса халкъариз гъуьрмет ийиз кїандай халкъ я. Амма чакай яваш-яваш чи кьегъалвал, викїегъвал хкатзава. Жуван намус хвена кїандай чкадал, чун кьадарсуз сабурлу жезва. Кьетїидаказ са викїегъ кар авуна кїандай береди, чун кьадарсуз камаллубур, къанунрал амалдайбур жезва. Гзафни-гзаф чи бажарагъни, чи чирвални, чи устадвални чна чарабуруз кьуллугъ авуниз серфзава. Гзафни-гзаф чна кївализ атай мугъмандив жуван кївалин иесивал вугузва. Гзафни-гзаф чна

патанди, я жуван члехиди хайи диде-бубадлайни вине кьазва. Эхъ, са мус ятлани вичин тварцликайни кваз миддяяр зурзадай чи виклегъ халкъдик кьвез-кьвез члуру хесетар акатзава. И члуру хесетар чна вирида, са беденди хьиз, йугъ-къандивай чакай хкудун лазим я. Хуьряй бегъемди рекьидалди, квалаяй бегъемсузди кьирай, – лугъудай чи бубайри. Им миллетдин сагъламвал хуьдай рецепт тушни бес?

Алай вахтунда лезги халкъдивай чпихъ далу акализ жезвай ксар чаз гзаф авани?! Чаз аквазва, чакай са кас арадиз акъатуниз чара халкъарикай тирбуру гьихьтин манийвилер, аксивилер ийизватла, буюгътанар вегъезватла. Бес а буюгътанар чакай гьар садал, чи лезги халкъдални кьвезвачни! Амма лезгийрин арадай ихьтин рухвайриз хаинвал авун – им кбиле ацакьдай кар жезвач. Мисалда лугъузвайвал, кларасдин тум хъначиртла, яклувай кларас атлуз жедачир. Вичин рикле милливал авай, жуван миллетдиз важиблу гьар са кардик виклегъдаказ кьуьн кутазвай чи халкъдин баркаллу хцикай члуру ванер-сесер чклурзавайбуруз хаинар талгъана бес ву жар лугъун? Чаз, лезгийриз, жуван халкъдин лайихлу рухваяр хуьз чир хъайила, чаз чи регъберрин къадир чир хъайила, гьа члавуз чавай чи крарал, чи лайихлувилел, чи лезгивилел дамах ийиз жеда. Гьа члавуз чакай сих миллет хъанва лагъайтла жеда...

Амай гафар заз шиирдалди давамриз кланзава:

*Зурбабур тир, эхъ, лезгийрин бубаяр,
Куьз квахъна бес Шарванарни Къубаяр?
Бед хесетар акатна чак, лезгийрик,
Дегшина хъана къилих патан ивийрик.*

*Абил маса гайи стха Хаина
Гъанлай инихъ гъасилайд я хаинар.
Мердбур тушир амма вири бубаяр,
Бес, гъабурал фейибур я балаяр.*

*А бубайри жемят маса гайид я,
А бубайри душманд гъаят хвейид я.
Са бубайри чан гудайла турарик,*

Са бубайри чанар хвена валарик.

*Садбур чил хуыз хъана кызгъин женгера,
Садбур кыл хуызчуьнуьх хъана серкIвера.
А кьегьалар гъа женгера амукъна,
Кьил хвейибур буш тахтара ацукъна.*

*Кьил хуыз чирна (тум хуыз чирнач!) веледриз,
Къе тарс гузва ягъийри чи беледриз.
Чара суфра, девлетар хуш хъайибур,
Шарвилини Давуд маса гайибур.*

*Чакай кьегьал экъечI дайла майдандиз,
КкIидайбур, кIас гудайбур дабандиз.
Кьуд къат жеда, лукIни жеда чарадаз,
Жуван дамах, кьегьал усал аквада.*

*Зазни чидач, зи бубаяр вуж хъана.
Белки, абуруз кеф хъана, я гуж хъана.
Амма лезги зерре ква зи ивидик,
Ам хвейид я гъар бубади-лезгиди!*

*Дегь яргъарай а легъзе зал агакъна,
Яраб завай а легъзе хуыз алакъна? ...
Икъван къуват куматIа са зерредик,
Вуч гъайбат квай халис лезги жуьредик!*

*Зи азиз халкъ – эсил-несил – лезгияр,
Ша, пакдиз хуьн явлу тир жизвияр!
И жизвийри хуьда чи ирс, миллет чи,
И жизвийри хуьда лезги хесет чи.*

*Дамахдалди бубайрин мерд крарал,
Айиб тегъин барка алай турарал!
Ша, хкудин йад хесетрин жизвияр,
ЛукIар ятIа, фад дегъишин ивияр.*

*Чи къуьнерал пак тир буржи, пар ала –
Чал виридал Лезги лугъур тIвар ала.
Къуй ягърай чун Алпан гъуцра сафунай,
Нур чкIурай гъар са лезги гафунай!*

22.10.2001.

ЧИ ИНСАНРИН ВА ЧКАЙРИН ТІВАРАР

*ТІвар чамар я вилик катдай, нур я инсандин,
ТІвар къалхан я, тІвар виждан я, тур я инсандин.*

Аял чІавалай чун хайи инсанрин, чкайрин (хуърерин, вацІарин, майишатрин, куьчейрин) тІварарихъ галаз вердиш жезва. Амма а тІварарин жергеда гъич чи руьгъдив такъадай тІварарни къалин жезва. Чна а тІварарин манадиз геж фикир гузва (ва я а фикир гун эсиллагъ чи хиялдизни къвезвач). Чна а тІварар халисан жуванбур яз гъисабзава. Амма чаз чизвач хъи, аста-аста а тІварари чи руьгъ цІурурзавайди.

Аял хазва. Иладриз чпин ведедал лап хъсан, лап багъа тІвар эцигиз кІанзава. Амма гъикІ акъалтзава лезги балайрал ихътин тІварар: Миша, Алик, Саша, Боря, Сергей, Ньютон, Джонрид, Куртизанка (им «ченги» лагъай чІал я), Большевик, Валерик, Гагарин, Мэлс (яъни Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин – вири санал), Шура, Лена, Вика, Къенфет, Шкалат, Изаурава мсб.

Гъелбетда, са касди вичин кІеви дустунин, вич къутармишай, вичиз куьмек гайи са касдин тІвар вичин веледдал эцигдай адет ава (тІвар багъишдай адетарни ава). Анжах гъа вахтундани а тІвар лезги къанажагъдив къазватІа килигна кІанда. Бес пака къуьзуь касдиз Саша-буба, Миша-буба лугъун мешреб жедани? Сашаев, Мишаев фамилар гъикІ лугъуда?

Гъелбетда, чун мусурманар я. Чи веледрал мусурман тІварар эцигзава. Амма бязи мусурман тІварарни (адет яз, абур вирми араб тІварар я) лезгийрихъ къан тийирбур ава:Нафикъ (паспортда Нафик кхъизва; бес аялри адаз «иди на фиг» лугъуз йугъ гудани?), Рафикъ (Рафик), Залик...

Гзаф вахтара чна жуван лезги тІварар рикІелай алудзава (и кардай чеченриз, осетинриз, туьркериз баркалла!) Лезги тарихдин деринрай къвезвай тІварар Чигал, Чиги, Гир, Гар, Гарун, Чилингар, Цавунгар,

Майис, Вегьру, Вече, Вичлегь, Вичлегьан, Ц1ару, Гъетум, Гъетек, Гъетрек, Атрак, Вили, Шара (Шира), Вараз, Аран, Арас, Арсан, Арсен, Арсакъ, Вахан, Мен, Нагъи, Нур, Нурмен, Меналай, Мануч, Манукъ, Панур, Пир, Пирмет, Пирим, Марав, Марв, Мете, Марфан, Эквер, Цуьквер, Туьквез, Туьквезбан, Цуьквез, Цуьквезбан, Чигей, Ч1агай, Марвар, Мулей (Милей), Ширин, Ванун, Иер, Тават, Тугъуя, Ц1ийиварз (Ц1иваз), Манан, Манат ва са гзаф масабур чна хуьн лазим я.

Чи хуьрерал, вац1арал, дагъларалва маса чкайрал чаз къулайсуз тир, чи серфе ажуз тир са заманда акбалтай туьрк т1варар къе алудун лазим я: Ахты ваь – Ахцягъ, Ахцах, Икра ваь – К1ири, Юхвари – Орта – Ашага Сталар ваь – Вини – Къулан – Агъа Ст1алар; Магарамкент ваь – Магъарамдхуьр, Касумкентваь – Къасумхуьр, Къалажугъ – К1елет1, Докъузпара – К1уьдпара, Усучай – Усуч, Ахтычай ваь – Ахцахвац1, Гюльгеричай ваь – Гергервац1, Рычал-су ваь – Рчалйад, Рубас – Неренвац1, Самур – Алпан, Шалбуздагъ – Гъуцаркур ва я Алпан, Шагьдагъ – Шарркур, Базар-дуьзи – Кич1енкур, Нарынкала – Неренк1еле... Ихътин т1варарни – Советское, Азадогъли, Аламише, Ц1ийихуьр ва мсб. дегишарна к1анда.Къуй чи куьчейрал, майданрал, карханайрал лезги халкъдин къагъриманрин т1варар хьурай: Ярагъ Мегъамедан Университет, Шарвилидин майдан, Гъажи Давудан куьче.

Чна чи лайих ксариз (Давдакъаз, Дасхуьруьнви Моисеяз, Шаргираз, Вачедиз, Жаван-шарраз, Гъажи Давудаз, Низамидиз, Хаканидиз, Мехсетидиз, Кра Меликаз, Эминаз...), баркаллу крариз (алпан алтабатдиз) тимталар хкажна к1анда. Ихътин зурба крари, чи шегъеррал, хуьрерал, куьчейрал, майданрал, маса карханайрал анжах жуван халкъдин къагъриманрин т1варар, жуван халкъдин тарих ачухзавай ва хуьзвай т1варар хъайит1а, чи жегъил несиларни лезги руьгъ кваз ч1ехи жеда.

Чи рекъерал, чи цларал, чи дараматрал алай плакатриз, эвергунриз килиг. Абур накъан девирдин куьгъне идеологиядин кт1ай бутарар хъиз чи

арада ама. Вири кхьинар кьве ч1алалди – лезгидалдини урусдалди кхьин лазим я. Абурун мана-метлебни ачухна к1анда кьецин девирдив, аямдив кьадайвал. Чна чи магълейрин т1варарни арадиз хканайт1а ажеб жедай: Кацер-магъле, Къамбар-магъле, Пирер-магъле ва мсб. «Калининский», «Имени XX партсъезда» ва гьа жуьредин са гзаф маса майишатрин т1варар дегишарун лазим я. Печатда «Ашагастальский» совхоздин ваъ – Агъаст1алрин совхоздин (лезгидалди), совхоз Агастал (урусдалди) кхьин. Т1варарихъ галай -чай, -кент, -уба паяр кьет1идаказ гадрин. Герек, лезги веледрал халис лезги т1варар эцигин – жуван бубайрин, жуван багърийрин, жуван архайрин, жуван тухумдин.

Т1варари чи ирс, чи руьгъ, чи тарих хуьда.

1985.

ЧИ РУЪГЪДИН БУЛАХАР

«Эгер шагъ ахмакъ ятла, фена лезгийрихъ галаз дяве авурай». – Иранлуйрин мисал

«Ксус, бала, шехъмир, тахъайтла вун лезгиди тухуда». – Гуржийрин мисал.

«Лезгиди хенжел акъудда – иви авахъда». – Азербайжанрин мисал.

Са халкъдикай ам вуж ятла чир хъун паталди, эвелни-эвел а халкъдикай къунши халкъариз вуч фикир-зенд аватла килигунихъ еке таъсир ава.

Тарихдин зурба ктабрин чинрай чал гзаф халкъарикай кхъенвай келимаяр агакънава. «Налугъуди, инай туьрк фена», – лугъуда са баябанлух чка акурла грекри. «Мугъулди кайи хъиз ава», – лугъуда лезгийри.

Гьелбетда, девиррихъ галаз халкъарни дегиш хъанва. Накъан вагъши куьчери халкъари къе экономикадин ва техникадин рекъай вилик феи гьукуматар туьклуьрнава. Виликан савадлу ва медени бязи халкъар къе гуйгъуьна ама. Ибур тарихда гзаф себебрилай аслу крар я (чун а себебрал эляч1дач).

Белки, гъахътин усал вахтара, ва я руьгъ усалбурулай арадиз атана жеди ихътин мисаларни: «Лезги намусдилай са къалиян тенбек хъсан я», «Герек хъайила вак1аз буба лугъуда» ва масабур.

Виликан гъи тарихдин ктабдиз килигайт1ани, чаз аквада хъи, лезгийр Къавкъазда чкадин лап къадим халкъарикай я (11 асирдал къведалди тарихдин ктабра лезгийриз – лекьер, маса халкъари – лек1ар, алпанар, аранвияр лугъун гьалтзава).

Са шумуд ц1уд агъзур йисара лезгийр чпин бубайрин чилерал малдарвилел, лежбервилел, аскервилел ва маса пешекарвилерал машгъул яз, душманрикай чпин чилер хуьз яшамиш хъана.

Къавкъаз дегьелра лап гуьзел, авадан чкайрикай сад тир, регъпатанни мегъпатан географиядин, алиш-веришдин ва сиясатдин жигъетдай важиблу

рекъерал алай лезги чилерал гзаф чапхунчийрин вил ацукънай, ва абур лезги чилел къузгъунар хъиз алт1ушной.

Чи баркаллу бубайри лезги чил хвена ва чпин т1варар чи тарихда нурлу авуна. Лезги турунин гъайбат гзаф душманриз акуна. Лезгияр Къавкъазда къадим халкъарикай тирди лезги халкъдихъ галаз алакъада авай т1варари успатзава.

Лезгийри Къавкъаз дагъдиз («къав къаз»), лезги туьнт къуьлуьниз (лезги къуьл, лезгинка, лек1ури ва мсб.) т1варар гана.

Лезгийриз дуьнйадин медениятдин тарихда къадимлубурукай сад тир, вичихъ саки 3000 яш авай «Шарвили» эпос ава.

Лезгийриз ва лезги хазандик акатзавай халкъариз (чи девир алуькдалди 8– асирдилаь) X-XII-асирралди Алпан (адаз мадни Арран, Алван, Алуанк, Агъванк лугъудай) гьукумат хъана. 3-4 – асирдилаьлезгийрихъ вичин к1ел-кхьин хъана.

Алпанриншаррар (пачагъар) хъайи Арасан, Шарр-Гиран, Вигърудин, Вачедин, Вачегъанан, VII-асирдин зурба шаир Давдакъ Карталан ва «Алпанрин тарих» ктабдин кирамМоисей Дасхуьруьнвидин, XII-асирдин зурба шаирар тир Низамидин, Хаканидин, Месхетидин, Кра Меликан, шаир Миграгъ Къемеран (XV-асир), шаирар тир Факъиран, Мискин Велидин (XVI-асир), Лезги Салигъан, Куьреви Имаман, Лезги Къадиран, Цилингви Бук1адин ва мсб. (XVII-асир), Ялцугъ Эминан, Къуьчхуьр Саидан, Лейли Хануман (XVIII-асир), Етим Эминан, Мирзе Гъасан Алкъвадарвидин, Чилихъ Абдулгъамидан, Ст1ал Саядан, Кесиб Абдуллагъан (XIX-асир), Ст1ал Сулейманан, Алибег Фетягъован, Хуьруьг Т1агъиран (XX-асирдин эвел) баркаллу т1варари бес гъар са лезгидин рик1ик дамахдин лувар кутазвачни?

Ихътин зурба т1варарик лезги руьгъдинтарат1ар хъайи ксарин т1варарни акатзава: пуд (туьркверин, персерин, урусрин) ц1ун къула лезги гьукумат патал женг ч1угур Гъажи Давудан; лезги ханлух хвейи ва

кбилдин лезги гьукумат туклуьриз алахьунар авур Фетяли-хандин; Дагьустанда ва Чечнеда къарагъай муьруьдвилдин тарикъатдин илимдин диб эцигай Ярагъ Мегъамед.

Гьар са девирда ва къецин макъамда чахъ бажарагълу, уьтквем, къегъал рухвар гзаф хъана ва ава.Лезгийрин руьгъдин хазина гьич са халкъдин ирсдилаьни усал хъайид туш.

Амма чи руьгъдин хазина, гъайиф хьи,чал сагъдаказ агакънач. Сан-гьисаб авачир къван чи чилелай фейи чапхунчийри чи хазинадиз цлай ягъна, руьхъ хьиз, чукурна. Амма къе чал агакънавай гъа тлимил зерредаьни аквазва хьи, чи тарих, чи меденият, чи ирс зурбади я. Адакай гъатта са шумуд къунши халкъарини менфят къачуна, гзаф терефар чпин к1вачихъ ягъна.

Шумудни са женгерин цлаярай акъатай лезги ирсдиз анжах инкъилабдилаь гуьгъуьнин йисара хъайи зиян иллаки гзаф я.

Азербажанда алпан кхьинар алай къван къванер, абур эрмени кхьинар я лугъуз, пуч авуна. Арабдалди кхъей къван вири ктабар, кхьинар тергна, халкъдин савадлу алимар, чпелай кар алакьдай пешекарар телефна. Чавай дин, иман къакъудна, чи къиле тапан ва начагъ коммунист иман туна.

Виликдай гъаят агалун, к1вализ дап1ар ягъун чидай адет тушир (виликдай гъаятар къакъан къванцин баруйра ва ракъун варара твазвачир). Жемят кесиб тирт1ани, хуьрера угъри-къучи аквадичир (ва я абур лап къериз жедай).

Мектебра п1ап1рус ч1угвадай сад-къве куьчебацан авайт1а, абуруни гъажетханайра чуьнуьх хъана ч1угвадай. Ички хъвадайбур гена тлимил жедай. Ахьтинбурни вагътесузар яз вири хуьруьз ашкара тир.

Хуьруьн жегьилри кимерал къуватдин акъажунардай. Къванер хкаждай, къванер яргъаз гадардай, гъилер тухудай, багълара туп-лаш къугъвадай, юкъварар къадай, балк1анраллаз чамарардай.

Гила лезги хуърера пиянискаярни анашистар къалин хъанва. Чинрал маскаяр алукуиз къучийри жемятдин квалер атлузва.

Халкъдин, жемиятдин къанажагъ хкажунин карда чапдин ва сесинин такъатрин таъсир иллаки еке я. Гъар са четин береда жемиятдиз дуъз рехъ къалурун, адан руъгъ хкажун, виликди физ куъмек гун, халкъдиз вичин дуланажагъ хкаждай рекъер къалурун, миллетдин вилик акъвазнавай важиблу къайгъу-зат акун ва ам халкъдиз ашкара авун, халис миллетпересар акъалдарун – ингъе а такъатрин бязи везифаяр.

Социализмдин вири девирда чи медениятдин багъда тивех квачир емиш хъанач. Соцдевиридин чи шаирар (Сулейманалай гъейри, гъадани соцзаказ къилиз акъудун яз большевизмдиз бахшнавай эсерар квачиз) садни виридуьнйадин медениятдин дережадиз акъатнач.

А девирди вичин идеяр къиле тухудай пешекарарни хана вердишарна. Газетрин, журналрин, радио- ва телекомитетрин редакторар, чеб тупал устаярни хъуй, анжах КПСС-дин царцлеваз фидайбур хъурай, лугъуз хкъягъзавай. Гъавилай чи эдебият, къадар акваз, ери авачирди хъана.

Ваясуз эсерри келдайбурун тям чурна, гила жемятдин арада эдебиятдал рик алайбур лап тимил ава. Гъатта кхъизвайбуру гила чпи чпин эсерарни келзамач. Гъатта вичи кхъей эсерар эвелни-эвел гъа кхъизвайдан хзанди (аялри, папа, диде-бубади, вах-стхади) келзавач, ва я абур а эсеррин гъавурдани акъазвач (чал чидач).

Белки, гъахъни я жеди ик лугъузвай бязибур: «Я стха, вичин аялри «папа-мама» лугъузвайдавай, вичин хзанда садни лезги чалалди рахан тийизвайдавай заз вуч цийи гаф-чал чир жеда? Вичин аялриз герек авачир кхъинар маса низ герек я?»

«Валлагъ, гъикъван рахух лагъайтлани рахазвач лезгидалди. Куъчеда, аялрин бахчада, мектебда, радио-телевизорда – вирина урус чал я авайди. Бес чна чал гъик чирда?» – арза ийида бязида.

Гьелбетда, себебар гзаф жагъида. Амма инсанри чпиз япон, чин (китай), ингилис, френг, дойч ва маса ч1алар чирзава эхир. Яраб и чи лезги ч1ал гьакъван четин, гьакъван усал ч1ал ят1а?

Вири ч1алар (чилиин винел алай къван) хъсанбур я. Амма виридалайни хъсанди, ширинди, рик1из чимиди жуван дидедч1ал я. Эвелни-эвел дидедч1ал течир инсан саки са ажайиб дуьнйадикай магърум тир кас я. Милли медениятдикай, эдебиятдикай, тарихдикай. Тарихдин ирсни чахъ дамахдинди ава.

И ц1арарин сагъибди вичин веледриз лезги ч1ал гьар урус гаф акъатайла пелез т1амп1 ягъиз чирайди я. Гьелбетда хьи, чун авай и шарт1ара лап хъсандаказ, тамамдаказ дидедч1ал чирдай са мумкинвални арадал алач.

Гьар са диде-бубадиз к1евелай чирхьун герек я: урусдалди рахаз, жуван веледдикай халис лезги ийиз жедач. Лезги къилих авай, лезги ацукьун-къарагъун, рахун-гъуьрмет чидай, жуван диде-бубадин, хайи чилин, ч1алан, културадин, тарихдин къадир чидай лезги велед, миллетдин гражданин, миллетчи хкудиз жедач. (Инал заз «миллетчи» гафуниз гъуьрмет хкиз к1анзава. Куьз лагъайт1а миллетчи – жуван миллет к1ани кас, «патриот» лагъай ч1ал я. «Миллетчи» чна, адет яз, «миллетбаз» гафунихъ галаз какадарзава).

Алай вахтунда чаз иллаки халисан миллетчияр – патриотар лазим я. Чи миллетчивили маса са халкъдизни зиян гудач (чун къадардиз т1имил халкъ тирвиляй). Чи миллетчивили анжах чи милли руьгъ хкажда, чи лезгивал хци хъийида.

Лезги мани

Милливал хуьн паталди, хци милли къанажагъ арадал гъун паталди, эхирки, халис ватандал рик1 алай миллетчи инсан тербияламиш авун паталди манидин, музыкадин таьсир зурба я. Дидедин лайлайдилаь,

женгинин макъамдилай, халкъдин манийрилай гатлунна алай аямдин цлийи манийрал къведалди.

Амма, гъайиф хьи, лезги мани жемятдал къериз-цларуз агакъзава. Хуърера вичин тайин нубатдин вахтунда (экуьнахъ ва нянихъ) эфирдиз экъечлна, лезги гунугар ахпа кис жезва. Амай вири вахт урус члалаз серф авунва. Куьз ятлани лезги районра гьар йикъан нисинихъ азербажан концерт гун адет хъанва. (Гуржи, авар, дарги ва маса районра, хуърера азербажан манияр гузвач эхир!) Бес чкадин радиоузелдивай къванни лезги члалалди интересни гунугар гъазуриз жедачни? Чахъ халкъдиз лугъудай гаф-члал, маса къайгъуяр тлимил авани? Тахъайтла лезги гунугар гъазурун, концертар гун гъакъван гзаф четин кар ятла?

Гъикъван фад чун азербажан авазрин таъсирдикай азад хъайитла, гъакъван фад чи начагъзавай руьгъ сагълам хъижеда.

Радиодай гилани СССР-дикай, («СССР-дин чил кланда заз»), комсомолдикай («Вилик, вилик физва клвалах, комсомол, партиядин, халкъдин дамах комсомол»), коммунистрикай, КПСС-дикай («Амма зун вавай къакъуд жерид туш, эллерин дамах азиз партия»), халкъарин арада гъакъикъатда авачир дуствиликай («Чан Азербажан, чан Дагъустан») манияр ягъдайла, «Яраб ибур гилани ксанма жал?» – лугъур суал къведа. Гъа инай аквазва чи руьгъдин «мягъкемвилин» дережа.

Урусар фадлай чпи чал илитлай куьгъне рекъелай элячлнава. Бес чун вучиз а рекъиз икъван вафалу яз ама?

«Валлагъ, чан бала, – лугъузва заз са лезги дидеди, – и радиодиз яб гайила, гъамиша анай «кая-къея» ванер атайла, мадни зи ийир-тийир жезва. Заз яшамиш жез хуш амукъзавач».

Яраб ишеларзавайбурун макъсад вуч ятла?Ихътин гьалари жемятдин руьгъдайвегъезва эхир! Ам сустарзава. Дуьз рекъелай алудзава.

Эгер начагъдаз духтурди: «Ви гьал накъ хъсан тир, вун йугъкъандивай усал жезва эхир», – лугъуз хъанайтла, адан эхир яргъалди

фидач. Амма гъак1ни дарвиле авай чи халкъдиз гъар йукъуз къе ик1 хъана – накъ ак1 тир, лугъуз, жемьтдин къил къилелай алудзава. Ихътин баядар ягъдалди, халкъ девирдин ц1ийивилерихъ галаз танишарайт1а, адаз вуч авун лазим ят1а, гъик1 къилхуьдат1а, дуьз рехъ къалурнайт1а, зи фикирдалди, пис жедачир.

Чи ч1ал

*Лезги хуьре к1вал амай къван,
Рик1е халкъдин т1ал амай къван,
Чахъ чи дидедч1ал амай къван
Сагъ я лезги халкъ!*

Ч1ал миллет хуьзвай къалханни я, турни.

Ч1ал квахъай миллет вични квахъда (гъатта халкъ вич квахъ тавурт1ани. Месела, латин ч1ал (латар, лацар) квахъна, латинар чеб италивийрик акахъна).

Ч1ал амуькбайт1а (халкъ акахъна ц1райт1ани), а миллет амуькда (месела, урус ч1ал ама, амма халис урусар чеб гзаф миллетрик какахъна ц1ранва).

Чи ч1ал къвердавай усал жезвайди чна вирида гъиссзава. Гъатта эхиримжи са 20-30 йисан къене чи хуьрера, чи кимерал лезги ч1ал эхик хъанва. Рахунра гзафни-гзаф урус, азербайжан гафар ишлемишзава, ч1ал харчи жезва.

Чи хуьрериз хъфизвай автобуса ван къведа ваз, гъатта чпиз са артух савадлудаказ урус ч1ал течизвай диде-бубаяр чпин биц1и балайрив урусдалди рахада. Яъни, амайбурун вилик абуру чпин «културнивал», «грамотнивал» къалурзава. (Лугъун хъи, чи ч1ал иран, араб, туьрк, урус ва са гзаф маса ч1аларай фадлай гъатнавай ва илим ва техника вилик финивай мадни гъат хъийидай гафар чавай гадриз жедач. Ч1алари сада садаз таъсир авун – им т1ебии кар я. Амма и карда къадар, харчисузвал герек я).

Гъатта чи хуърерани бязи хзанра ва я хзандай къеџел лезгийр чеб чпив урусдалди рахада. Ч1алан гъурмет хкажуни хзанрилай кьил къачузва. Ахпа ам мектебда давам хъижезва. Мектебда дидедч1алан, тарихдин малимрал еке къал ала. Эвелимжи абур чеб халис миллетчийр, жуван тарих, меденият, эдебият чидайбур хъана к1анда. Чи миллетдин, чи ч1алан къисмет вичелай аслу тир чи жегъил несилдиз халис лезгивилелди тербия гуниз еке бажит авут – им чи кьилин, важиблу милли месэла яз малумарун ва ам гъиле къун алай вахтунин ва чи миллетдин къисметдин т1алабун я.

Чи ч1алан къет1енвал, сеслувал, везин квахъунин себеб гилани чахъ чи ч1алан фонетикадиз (сесериз, ванциз) хас тир талукъ алтабат тахъун я.

Чи ч1алан алимри, пешекарри чи вири гъарфар арадиз хкун лазим я. Чи алтабатдай нефес галачир ахъатушир сесер къалурзавай гъарфар квахънава: ж – жилд, т – тар, п – пар, ч – чар, к – кар, з – варз, цаз, ц – цуьк, «аъ» – ваъ, фуъ.

Амма чи алтабатдиз чахъ авачир гъарфар атанва: Щ(гафарганда адан къаншарда са гаф къалурнава – щётка (?), Ъ (твёрдый знак яз ваъ, АЪ гъарф яз хвенайт1а хъсан тир), Ю гъарфни чи алтабатдиз гъунин чарасузвал авачир, вучиз лагъайт1а Ю сес лезги ч1ала вич авач, ам анжаз урус ч1алай къабулай бязи гафарихъ галаз атана.

Дуьнйада илим ва техника вилик финивай, чаз пуд ч1алал эляч1ун герек жеда: 1) дидедч1алал; 2) урус ч1алал; 3) ингилис ч1алал. (Ингилис ч1ал виридуьнйадин медениятдин, илимдин ва техникадин ч1алаз элкъвенва).

Чи суварар

Халкъдин ацукъун-къарагъун, адан ирс, кьилих, адетар милли суварра гъатнава. Ихътин суварар чи рик1ел аламат1ани, абур къвез-къвез квахъзава: Цуькверин сувар, П1инийрин сувар (К1ару), Къуьгъверин сувар, Цан цунин сувар – Эвелцан, Бегъердин сувар Дул, Яран сувар... Чахъ ц1ийи суварар ийидай делиларни пара ава: лезги халкъдин

къагъриманвилини «Шарвили» эпосдин, «Къванцигада», «Руш къугъвай син», «Ч1улавкъил» – къагъриманвилини манийрин, Алпан гьукуматдин, лезги (алпан) кхьинрин, куьгъне хуьрерин, лезгийри Румдилаини Эрменистандилаи саки 270 йис вилик хашпара дин къабулуниин ва маса суварар... Ихьтин вакъиайрииз ва лезги къагъриман рухвайрииз тимталар хкажунни чи несилдин ватанперес тербия паталди пара важиблу кар жедай. 1991-йисан 28-сентябрдиз Къасумхуьрел лезги халкъдин 3-съезддал Лезги автономия малумарнай. Зи фикирдалди, и йугъни сувар хьиз къабулнайт1а хъсан жедай.

Лезги културадин ва тарихдин йал галай и суварар чна вахт-вахтунда еке гъазурвилеривди тухуни чи милли руьгъ, милли меденият мадни мягъкемарда, мадни девлетлу ийида.

Чи кимер

Хуьруьн жемятдин гьал-агъвал, дуланажагъ, яшайиш, шадвилер ва пашманвилер, хийир-шийир, агалкъунар ва татугайвилер, гъвеч1и месэляар ва еке къайгъуяр – виликдай вири кимерал гьялдай. Ким – чи халкъдин камаллу несигъатчи, адиллу къанунчи, илимхана тир.

Гьелбетда, жемятдин яшайиш дегиш хьуникди кимерни арадай акъатзава. Амма хъсан адетар, хийирлу крар хуьн – им чна чи пакадин къисмет, чи гележег хуьн лагъай ч1ал я.

Чи миск1инар

*Дин гадарна,
amma квахъна инамни...*

Алатай 73 йисан девирда коммунист идеологияди чакай атеистар, яъни аллагъсузар авуна, имансузар авуна.

Чавай чи дин вахчуна, заминда чав тапан, бизнесуз идеяар вугана. А идеяйрини анжах жадуьрииз, чалкечиррииз, еке дережадин угърийрииз, коммунист-гъакимрииз къуллугъ авуна.

Дуствал-дуствал лугъуз, чал чи къамал ацукъдай, чи к1улаз акъахдай «дустар» илит1на, стхаяр-стхаяр лугъуз, зилийри хъиз чи иви хъвадай, чун чпелай усал яз, ажуз яз къадай «стхаяр» хъана.

Къе аквазва чаз, имансузвили чи арадиз ичкибазвал, наркоманвал, ченгивал, угъривал гъана. Эгер чна чи рик1ериз иман хкун тавурт1а, чи эхир, чи миллетдин эхир берекатлуди жедач.

Хурера миск1инар эцигун, туьхк1уьрун, кардик кутун лазим я. Къуй к1андайбуру тамам мусурманвилелди вири къайдаяр чиррай. Вахт ва хуш авачирбуру чпелай алакъдай жуьреда диндал амал авурай. Анжах къуй гъам миск1индиз фидайдан, гъам миск1индиз тефидайдан рик1из яваш-явашдиз имандин берекатлу экв хтуруай. Къуй гъар садан рик1е вичин Аллагъ хъурай.

73 йисан къене чи келледа цайи идеологияди чаз хийир ганач. Октябриятар, пионерар, комсомолар гъак1ан сияси къугъунар хъана. Абуру жегъил несилдиз тербиядин са терефни тамамдаказ эвезнач. Аксина, чи бубайрин тербиядин бинейар квадарна.

КПСС-дин агъавал авур йисара азад инсан, вич вичихъ ягъунвай инсан, чирвилер авай инсан а системадиз лазим тушир. Урус писатель Андрей Платонова лагъайвал, а девирдин къилин принцип «къил хкажмир, виридакай хкатмир, тахъайт1а вун къиливай жеда» тир.

Алатай девирдиз герек татай, бакара тахъай инсанар къе чаз герек я. Чна гъахътин инсанар арадал гъун, ч1ехивун герек я.

Вахт виридалайни зурба, камаллу дуванкар я. Вахтуни вири вичин сафунай ягъда, вири къалурда – гъим пч1и тир, гъим къени тир.

Иншаллагъ, къе гъахътин вахт атанва. Гарув вугай хазина, чк1ай берекат к1ват1 хъийидай вахт.

Чи уьзденвал

Лезгияр тарихда малдарвилел, чубанвилел, лежбервилел, мейвачивилел, малдарвилел, чубанвилел машгъул хъана. А пешейрилай

гъейри лезгийрик арасар (аскерар), заргарар, фялеяр, каркачияр, гамаринни-къаличайрин, чатун, яракъдин, хъенчлин, кларасин, къванцин, эцигунардай ва маса пешейрин устларарни хъана.

Лезгийрихъгъаклни уьзденаар, яъни азад лежберар хъана. Лезги чилерал луквал хъайиди туш. Лезгидиз виридалайни гзаф азадвал, адалат кландай. Гъавиляй уьзденвал лезгидин къилихдай, адан руьгъдин истемишунрай къвезвай.

Лезги чилерал 90% хуьруьн майишатда зегъмет члугвазвайбур, лежберар, малдарар, майвачияр тирвиляй, чилин месэла лезгияр патал къилин месэла я. Гъар са лезгидикай азад лежбер (яъни уьзден) хъун паталди, гъар сад чилин сагъиб хъун паталди, эвелни-эвел чилер лежберрив вахкун чарасуз я. Чна лезги чилерал уьзденвал арадиз хкана кланда. Жуван хсуси чилел зегъмет члугвазвай азад лежбер дамах гвай инсан жедайвал. Ахътин инсанрин рикле луквал, жадувал, кичл амукъдач. Абурукай лезги чилин дамах ва лайихлувал хкидай несилар жеда.

Чи къилевайбур

Гъар са халкъдиз вичин «бедендиз» лайихлу «къилни» жеда. Чи къилевай гъакимар, чи депутатар – абур вири бес чна сес гуз хкъгъайбур тушни? Яъни чна чаз, чи акъулдиз, чи руьгъдин тлалабунриз, чи меденивиз лайихлубур тушни хкъгъзавайбурни? Эгер абур лайихсузбур хъанатла, эвелни-эвел тахсиркаар чун жезва. Эгер абуру пис клвалахзавайди чаз аквазватла, им чи начагъ къанажагъ хъсан жез гатлунзава лагъай члал я.

Ша чна лайихсузбур къулухъ, лайихлубур вилик кутан – вири чи гъиле ава. («Зи гъиле вуч ава, зун са гъвечли кас я», – лугъузвай касди виликамаз вичин усалвал хиве къазва ва гъахътин касдиз гъахътин гъакимарни хас я. Ахътин касди вичи зегъмет члугвадач. Паталлайдан девлет гъисабда. Накъандахъ шел-хвал ийида).

Чи садвал

Чакай халисандаказ битав, азад миллет хьун паталди, чи гележег, чи кьисмет хьсан хьун паталди, чи эсилрин берекатлу ирс несилрал агакьун паталди, эхирки («гьик1ин-вучин», «кая-кьея» падежрай акъатна) чи агьва`л, яшайиш, дуланажагъ авадан хьун паталди, эвелни-эвел чун жуван чилин халисан иесияр хьун лазим я.Герек, са патахъай Азербажанди, муькуь патахъай Дагъустанди чпиз к1андайвал (чи халкъдин ихтиярар кваз такьуна) чи мал-девлет нагъд тийин. Герек, чи чилин мал-девлет чи халкъдал гьалтин.

Мус кьведа бес а йугъ? Гьик1 кьилиз акъатда бес а макьсад?

Анжах чи халкъ, сад садахъай гужуналди галуднавай чи халкъдин кье пай сад хьувурла! Чи чилер сад хьувурла!

Рик1е, ругьда, ивида и пак мурад туна, авуна к1анда чна чи вири к1валахар. Гьар йукъуз, гьар макъамда, яваш-явашдиз а мураддихъди мукьва жез-жез.

Герек, вири чи сиясат, вири чи экономика анжах гьа пак мурад патал кьурбанд ийин. И рекье са нукьсандин, са к1ус манийвалзавай гьар вуж расалт хъайит1ани, ам кьерех ийин.

И кар арадиз акъудун паталди эвелни-эвел чаз Лезги гьукумат лазим я (Лезги гьукумат чи халкъдин 3- съезддал 1991-йисан 28-сентябрдиз малумарнай. И йугъ чи милли сувар хьун лазим я).

Исятда чаз кьулай вахт атанва: чна Лезги гьукумат кардик кутун лазим я. Гьам Дагъустан, гьам Азербажан гележегда федератив гьукуматар жедайдал шак алач. И карда чаз шерикарни вири Дагъустандин ва Азербажандин миллетар жеда.

02.1992.

ТІЕБИАТ ХУЪН, ТІЕБИАТДИ ЧУННИ ХУЪДА

Пуд булахдин суза...

Къулан-Ст1алринни Агъа-Ст1алрин рекьер какахъзавай хевел дугуна «Пуд булах» т1вар алай булахар ала. Са девирда инаг пара гуьзел чка тир. Рекье галатна йал акъадарзавай гъар сад мелгъем хътин цикай хуп1 авуна, т1ебиатдикай леззет хкудиз, зурба къавахрин ц1ару сериндик ацукъдай. Гила лагъайт1а, инаг къарни гъашемар акахънавай улегъандиз элкъвенва, иникай бязибуруз чпин машинар чухъуьдай чка хъанва. Я ацукъдай са чка амач, я виликан къацу серинар амач. Машинрин йагъ квай йатар гзаф тарар, надир набататрин (палтакъушрин, ч1ухлумп1арин) къенер, марваррин, жик1ийринвалар, данахъиранар, беневшаяр, мулд цуквер экъеч1завай ч1уарар къурурнава.

Бес и чкадин иесивал ни ийида?

Къарасу квахъна...

«Пуд булахдила» са виш метри винихъди гзаф булахар акахъна арадал атай т1ебиатди аламатдаказ теснифай женнетдин п1ип1 – зурба нишрав авахъзавай (ст1алвийри и чкадиз «Къарасу» лугъуда). Эвел и Къарасу гъасилзавай булахар хкатзавай чкадин къилихъ Къулан-Ст1алрин Калининский колхоздин маларин фермаяр кутуна. Гьелбетда, михи булахарин хъвадай йицерик фитерин йатар какахъ тавуна амукънач. Гуьгъуьнай а булахар вири гунгара туна, Къасумхуьрелай ц1ийи Дарк1ушрал агакъдалди райондин хуьрериз йатар тухвана. Идакди Къарасу ва адан къерехра авай ажаиб ва надир набататрин кулкусар къурана, иниз къвезвай нуьк1вер, къушар квахъна. А булахарикай, гьелбетда, Къасумхуьрелай Дарк1ушралди хуьрерин вири агъалийриз йатар хъана (анжах к1унт1арал алай пуд Ст1алриз ваъ). Эгер дуьз эгеч1найт1а, т1ебиатдин ихътин гуьзел чка хуьзни жедай, адакай лазим

къайдада хийир къачузни. Амма гъа герек береда я Ст1алрал, я районада гуьзелвилини къадир чидай руководителар хъанач.

Меденият девиррин гарарив гун тийин...

Совет гъукумат чк1идай йисара Агъа-Ст1алрин Терсепул дугуна авай К1еледин к1унт1 чк1урна, анаг бензозаправка эцигна (налугъуди, заправкаяр т1имил авай ва абур эцигдай мад чкаяр къит тир!) Крадин къведлагъайварар хъайи инал, к1унт1ал къеле хъанай, гъавиляй и чкадизни К1елед к1унт1 лугъузва. К1унт1нин к1ане багъда К1еледбулахни ава. К1еледин тарих Куьредин (Крадин, Терсепулдин) тарихдихъ галаз сигъ алакъада ава.

Патав гвай багълара К1аруяр (П1инийрин Суварар) тухудай. Гилад лагъайт1а, жемьтдин пай квай вакъфадин багълар амачирвиляй, п1инийрикай магърум хъана, чи халкъдин рик1 алай К1аруни квахъна.

Шумуд йис я къешенг ранглу суваррикай сад тир Цуькверин Сувар тухун тийиз. Лезги халкъдин лап къилин суваррикай тир Яран Суварни лазим къайдада ва гурлувилелди хъийизмач. Яран Суварин адетар арадиз хкун, абурал амал авун чи милли меденият хуьн паталди зурба къуват я эхир. Куьне садра фикир це, дуьнйадин гъи пип1е ават1ани, вири лезгийри садхъиз, Яран Сувар хуш къабулун паталди са гъафте амаз (саки 15 мартдилай 4 апрелдалди), цамарихъ яру гълалар кут1унзава. 21- мартдин негъениз Яран Суварик ц1аяралди, лаванралди, барбийралди зур кутазава. Суварин йикъара яран хуьрекар (т1ач, семен, гит1, ангула, сав, мехк1уьт, нат1уфа, хъчад афарар, цикленар, ч1иргъинар, хъикъифар ва мсб.) гъазурзава. Зарафатдин манияр, ч1алар лугъуз, «ну-нуяр» ийиз, к1валба-к1вал къекъвезвай «ц1егъериз», къабачийриз яран паяр гузва. Яраз к1анибуру (ярди ярдиз) чпи чпиз яран гъверер – яргъверар ва к1анивилини маса лишанар пишкешзава (Святой Валентинан сувар, «валентинкаяр» пайда жедалди агъзур йисарин вилик лезгийрихъ авай адет!)

Яран йикъара цамунихъ яру гъал галай кас гъина акуртлани, гъасятда ам лезги тирди чир жедай. ГъавиляйЯран Суварин йугъ – 22 март Виридушъадин лезгийрин садвилин йугъ язни къабулун лазим я.

Къацу женнет – Кпулйатар...

Къулан-Стлалрин дугуна авай «Кпулйад» тлвар алай чка течир кас Лезгистанда бажагъат ава жеди. Иниз, дегъзаманрилай эгечлна, чпин кларабрин йуъзуьрар, кпулар сагъар хъийиз инсанар къвез хъайиди я.

Тлебиатди инаг махарик квай хътин женнетдин гуьзел къацу пипл яратмишнава. Чпин яшар агъзур йисарилай пара тир къадим тарарин къалин гаплалди инсанар паталди гатун зегъем йукъузни и чиг серинрик къеврягъвал, чандиз кфетлу гатфарин хътин гъава хуьзва. Мелгъемдин тлям авай къайи михьи булахрин шур-шурди ва Семен къубудин йатарин, шагъвардив къугъвазвай пешери ва гъар жуьре нуьклеври теснифзавай авазрин симфония хупл гуьзелди жеда! Ада чандик лувар кутада, душъадин вири заланвилер риклелай алудиз тада.

Халкъдин арада Кпулйатар михьи чка хъиз, пилр хъизни машгъур я. И чкадин тлебиат – булахар, тарар, кул-кусар, векьер-къалар михьибур, пакбур яз гъисабзава. Папарин, сусари, рушари и пак тлебиатдивай, Тлебиатдин гъуц Тавардивай чпин сирлу мурадар тлалабиз, тарарикай, валарикай гъар жуьредин пекер, гъалар, цлрхер, птикар куьрсарда. Аялар тежезвай сусари – аялар хъун, гъуьлуьз тефей рушари – чпин къисметар бахтлу хъун, са гафуналди, гъарда вичин рикле авай хъсан мурадар къилиз акъатун тлалабда.

И булахрин йатарик купулар сагъар хъийидай дарманар квайди лап куьгъне девиррилай малум я. Са шумуд йикъан суьрсетни гъаз иниз хзанралди инсанар къведай. Гъатта кудай кларасарни гъаз жедай, и михьи чкадай хел-пут атлун тавун паталди. Хуьрекар тлуьрла амукъаяр клватлна хутахдай, тлебиатдиз хасаратвал ийидачир.

Еке биц1илра йатар чими ийиз к1арасин ва къванцин леквера цадай ва а йице начагъбур гъахъдай. Хъуьч1ерикай къуна гъайибур, и йатарикай себеб жез, элкъвена чпин к1вачералди хъфидай.

Гъак1 хъайила, ихътин михъи чкаяр чиркинарун, инаг ичкияр хъун еке гунагъ яз гъисабзава. И ва ихътин маса гуьзел пип1ер кьилдин са касдин хсусият ваъ, гъамиша вири жемьтдин пай квай чкаяр – вакъфаяр хъайиди я. Гъелбетда, эхиримжи йисара Кпулйатарин вахфада пайда жезвай гъар жуьредин кафеъри т1ебиат хуьнуьз неинки къец1 тагун, гъатта ихътин женнетдин пип1ер хуьник чпин пайни кутун лазим я. Тарар, кулкусар ат1уз тун тавун, ишлемишнавай амукъайринни гъашемрин хъуьрттер кутун тавун...

Вири жемьтди, талукъ идарайри рик1ени, мецени са гаф аваз, жуван халкъдин гуьзел маканар хуьн лазим я. Абуру чунни хуьда. Инсанар яз. Халкъ яз. Миллет яз.

2000.

ХАЛКЪДИН АЗАДВИЛИН ПАЙДАХ, РУЫГЪДИН ПАК ГУЫЗГУЫ

«Асайшидик квай халкъди бахтавар уьмуьрдикай манияр теснифда. Азиятдик квай халкъдин манийра дердер-гъамар жеда, ада вич азаддай къагриманрикайни къегъалрикай хияларда». – ЗиафИварук.

Лекъерин чилел фад-фад къил-тум авачир къван ягъийри вегъез хъана. Садхъана лекъерин тайифаяр, гъана абуру гъар сада са къванцин ккIал – чилерилай цавариз «Къав къаз» дагълар хкаж хъана.

Кутуна лекъери чилик гъарда са цил – багъларни пак рукар, тамар хкаж хъана.

Йад гана Гъуцаркурдал абуру чпин турариз – Алпан гъуцран цIай къугъваз абурун турар хкаж хъана.

Шуткъунна лекъери женгерилай къулукъ перемар – гъекъер, ивияр авахъна вацIар хкаж хъана.

ВацIар какахъна – Кас гъуьлуьн йатар хкаж хъана...

Гъа чIавалай лекъерик мидяйрин тIем акатиз хъанач: абуруз гъамиша Хайи Чили ва Алпандин цIу къуватар гузва.

Лезги тарихдиз вил вегъейла, малум жезва хьи, чи чилерал датIана чара халкъари гъужумар ийиз хъана. Лезги тайифайрин эсилар антIикI ва мадни дегъ девирра Виликвай Азиядин са гзаф халкъарихъ галаз (шумеррихъ, къадим йегъипатанбурухъ /египетвийрихъ, масапатанбурухъ /месопотамвийрихъ, хатрихъни хурритрихъ, къадим грекрихънивавилонвийрихъ...) жуьрба-жуьр алакъайра хъана. И чилерал къил хвейи халкъарихъ ва тайифайрихъ чIаларин, културрин, адетрин мукъавал авай. Къадим Востокдин тарихдай зурба пешекар И.М.Дьяконова абуруз санал «алородияр» лугъун теклифзава (и гаф эвел Геродоталай атана – Къавкъаздилае Срединемни гъуьлелди ва Виликвай Азиядин халкъар).

Ціийи девир алуцьдалди (инлаймад: ц1.д.а.) V – II агъзурлагъай йисара Ван, Урмия, Гелама вирерин сергъятра Урарту гъукумат к1вачел акъалтна (гекъиг: Урарин т1ул; Арарат дагъдин т1варни и т1варц1елай я). Миттанри (мидяйри) и гъукумат 590– йисуз (ц1.д.а.) к1удайлани урарт халкъар Ван – Урмия ц1арц1елай саки Кефер Къавкъаздалди чеб алайчилерал аламуцьна. Алпанрин (лезги халкъарин) саки 30-дахъ агацьна сихиларВан, Урмия, Гелама вирерин сергъятрилай,гилан Эрменистандин вири чилер, Къарабагъдин вири чилер (Куьрдинни Арасдин ара),гилан Азербажандин вири чилер, регъпатан Гуржистандин чилер – вири галаз, таъ Ч1улада (Дербентда) акъадалди лефпатан Дагъустандин чилералди,аламай. А тайифайри ц1ийи чилерал, ина виликдайни авай чпиз мукъва миллетрихъ галаз санал, VI асирдилай (ц1.д.а.) Алпан гъукумат арадал гъана. И тайифайрикай ванринни асрин сихилар тахминан V – IV асирра (ц1.д.а.) Каспи гъуьлуьн регъпатан къерехдиз куьч хъана, инаг ц1ийи гъукумат кутуна. Гуьгъуьнай асрин ва ванрин шарр Одина и чкадал са пай халкъдихъ галаз вичин стха Вили туна. Вич лагъайт1а, мукъуь паюнин кьиле аваз кефердихъди фена, Скандинавиядиз, Исландиядиз акъатна. Ина яшайишдин ва културадин рекъай лап кьулухъ галамай чкадин халкъари, ракъун парталди ва яракъриракъинал ц1ар-ц1ар гузвай къаркъалар акурла, абур аллагърай кьуна. (Килиг: скандинаврин эпос «Ч1ехи Эдда»). Скандинав эпосда Къавкъаздиз, иллаки лезгийриз, мукъва тир гзаф гафар гьалтзава: Ве, Вили, Один – т1варар, валгалла (женгера телеф хъайи кьегъалрин руьгъер хъфидай чка – «Ваалан к1вал»), Норвегия (нур вегъей «излучающие свет»), Исландия гъукуматдин т1вар (ас ленд «асрин чил»), викингар (вик1егъбур)... Белки, гъавиляй бязи алибри Скандинав халкъарин милли дувулар Виликвай Азиядихъ ва Къавкъаздихъ галаз галк1анва лугъузва. «Ра» т1вар алай дегда аваз дуьнйадила ц1ар илит1ай машгъур сиягъатчи Тур Хейердални и зендинин терефдар тир.

Нерен Келеледилай ва Чуладин цлалай(гилан Дербендал мадни Вар, Квевар, Цал тварарни хъана) Арас вацлалди ва Ван – Урмия цларцелди чилерал эклягъ хъайи Алпан гьукуматда «лекьер» твар алай халкъдиз (гилан лезгийриз) мукъва 30-дахъ агакъна тайифаяр яшамеш жезвай. И тайифайри санал, гьабуркай яз, лезгийрини руьгьдин ва имаратрин къетлен девлетлу култура арадал гъана. Куьрелди лагъайтла, I асирда, яъни 43 – йисуз, хашпара дин къабулун, III-IV асирра алпан гьарфарин келелхьин хьун, литература арадал гъун (VII асирда Давдакъ Карталан шиирар, Моисей Дасхурьунвидин «Алпанрин тарих», XII асирда Михьитвар Хашан «Къанунар», Низамидин, Хаканидин, Месхетидин, Кра Меликаншиирар ва мсб), хашпара киш (ибадатдин дарамат) Гандзасар ва Бакуда «Лезги мисклин», вишералди манияр, махар, къисаяр, риваятар гьа дережайрикай я. Ибурукайни лезги халкъдал дегъ девирдилай агакънавай виридалайни зурбаруьгьдин имарат Шарвилидикай къегьалвилин эпос я.

Гьар са халкъдихъ вичин руьгьдин лишанар жеривал, «Шарвили» эпос лезги халкъдин руьгьдин арш, тарихдин диб, културадин девлет, члалан къуват, къатлунрин дерин къалурзавай кесерлу ярж я. Гьелбетда, лезги халкъдин къетлен зурба яржарик Гьуцаркур (Шалбуздагъ) ва Шарркур (Шагдагъ) ва мадни лишанар акатзава.

Лезгийрин тарих ахтармишайла ва «Шарвили» эпосда вакъияяр кбиле физвай вахт атлумаила, ихьтин къейд ийиз жеда: Шарвилидикай къисаяр халкъдин арада тахминан чи ара (девр) алуькьдалди VI- асирдилай тесниф жезва. Им Алпан гьуцраз ибадат ийизвай, члалариз ва културадиз мукъва халкъари Алпан гьукумат расзавай члав хъана. И стха халкъарик гел, арс, цицлек, ути, микл, цлах, эр (ар /гьер), гарг-эр, клукл-эр, эчл-эр, кард, кас, лаз, клах, эретл, гьап (хапут), рут, фригъ, фий, тапас, хьил, гил, гел, ликл, лекъ, кур, хен, хьмил, йарчиб, йархул ва са гзаф маса тайифаяр акатзава. Ван ва ас тайифаяр, и партлдикай хкечлна, кефпатахъди куьч хъана (кефпатан муркларин гьуьлериз финиф «Шарвили» эпосдани къейднава).

Аквадай гьалда, икъван пара (саки 30-далай артух) тайифаяр санал к1ват1ун, бубалух теснифун, жуван чил ва гьукумат сан-гьисаб авачир къадар мидяйрикай хуьн ва идара авун регьят кар тушир. Вичелай ихьтин зурба крар алакьай кас а девирда хьайиди – и кардал шак гьиз жедач. Аквадай гьалдай, баркаллу къегьалдин т1вар Вилихьана, шарр-Вили, яьни пачагь Вили.Шарр-Вилиди халкъдин ва гьукуматдин т1ал алай месэляяр гьялна: стха тайифаярни абурун чилер санал агудна, Алпанрин К1вал – Алпан гьукумат тешкилна ва ам душманрикай хвена.

Тарихда гьакьикьатда хьайи а къегьалдикай халкъди махар, къисаяр, риваятар, манияр туклуьриз хьана. Абурукайни тамам са эпос арадал атана. Гьа ик1, а къегьал шарр-Вили махарин къагьриман Шарвилидиз элкьвена.

Амма «Шарвили» эпос гьак1ан кутугунрикай, махаркай арадал атай зат1 туш. Элди вичин мерд хцин къамат мадни ч1агуриз, рангар ягьиз алахьнат1ани, а вакьийрихь гьар садахь чпин тарих, диб-бине авазва.

Дуьнйада чпихь къадим эпосар авай халкъарин къадар лап т1имил я. Шумеррихь – «Гильгамеш», индусрихь – «Махабхарата» ва «Рамаяна», грекрихь «Илиада» ва «Одиссея» (амни къадим грекринди я, гилан грекринди ваь!), персерихь – «Авеста», осетинрихь – «Нартрикай риваятар», испанрихь «Зи Сидакан мани», немсерихь «Нибелунгрикай мани», французрихь «Роландакай мани», скандинаврехь «Гьвечи Эдда» ва «Ч1ехи Эдда», эрменийрихь «Сасунви Давид», къиргьизрихь – «Манас», къалмуьрихь – «Жангар», прибалтрихь «Лачплесис» ва «Калевала», славянрихь «Игоран полкуникай гаф» ва мсб. Мягьтел жедай карни ам я хьи, «Шарвили» эпосдин вакьияяр ибурукай къадим грекрин, скандинаврин эпосриз мукьва я (эрменийрин эпос арабар атай девирдихь галаз алакьалу я).

Вичин къадимвал саки 2500 йисалай артух тир «Шарвили» эпосдин сагьиб лезги халкъни дегьзаманрин медени халкъарин арада эвел жергейра

ава. «Шарвили» эпос анжах са лезгийрихъ хъуни (амай лезги тайифайрин културада ам тахъуни) а кар успатзава хъи, лезгийр вичиз мукъва тайифайрикай къадардиз ва гуждиз виридалайни члехиди хъана. Гъавиляй амай халкъар лезги халкъдин патав жем хъана.

Гъелбетда, халкъди Шарвилидикай къисаяр гуьгъуьнин девиррани туьклуьриз хъана. Са гъахътин къиса ахцягъвийрихъни ава. Са кас хъана пара къуватлу. Гъавиляй адаз вирида «Шарвили» лугъуз, адал «Шарвили» лаклаб акъалтна. Вацлун и къерехдай муькуь къерехдиз хкадардай гъуьжетда клавчерик харар вегъена ам душманри амалдивди клуднай. И хаинвални пагъливандиз вичин ихтибарлуйри авуна лугъуда. Ахцягъа къедалдини гъа «Шарвилидин» клвалин цлар ама лугъуда. Ахцягъвийрихъ гъа «Шарвилидикай» гзаф къисаяр, манияр аватлани, халкъдин гъакъикъи эпос, гъелбетда, а «Шарвилидикай» туш.

Эпосдин къегъал тир Шарвили (Шарр-Вили), винидихъ лагъайвал, Вили тлвар алай пачагъ гъакъикъатда чи девир алуькъдалди саки VI асирда хъана. Шарр-Вили вичин виклегъвилелди, ватанпересвилелди, лекъ тайифаяр ва абурун чилер агудуналди, хайи чил мидяйрикайни ягъийрикай хуьналди машгъур хъана. Шарвилиди вичин бубалухдин азадвал паталди мидяйрихъни парфянвийрихъ, исиррихъни (ассирийвийрихъ) скифрихъ галаз къизгъин женгер тухвана. Халкъди Шарвилидин баркаллу гъунаррикай манияр, риваятар туьклуьрна.

Къенин йукъузни халкъдин мецера Шарвилидикай гъар жуьредин къисаяр, риваятар сагъдиз ама. Гъавиляй «Шарвили» эпосдин са шумуд вариантни малум я. Шарвилидикай фольклордин материалар Абужафер Мамедова, Агъалар Гъажиева, Забит Ризванова, Байрам Салимова, Искендер Къазиева, Айбике Ганиевади ва масадбуру клватлна (алай вахтунда гзаф материалар ДНЦ-дин архивда ава).

Шарвилин суйда лезги халкъди хкъягъиз-хкъягъиз вичин лап хъсан, сечме милли къилихар ва хесетар, руьгъдинни намусдин къакъан дережаяр

тунва: ватандин ва элдин азадвал хуьдай кьегьал, дердер кьезилардай ва рик1ин мурадар кьилиз акьуддай мерд хва, четин йикъан эвердин гъай ва медед... Гъа ик1, кьвез-кьвез Шарр-Вилидин кьамат ва адан баркаллу гьунарар халкъдин меце «Шарвили» эпосдиз элкьвена.

«Шарвили» эпос – имлезги халкъди вичин кьагьриман хцикай туйк1уьрнавай женгинин мани, вичин пагъливан хциз хкажнавай лап зурба тимтал я. Дидейри чпин ругулриз Шарвилидикай лайлаяр ягъзава. Бубайри чпин эркек веледриз шарвилидин гьунаррикай кьисаяр ахъайзава: лезги балайрикай Шарвили хьтин кьегьал рухваяр хьун паталди; хайи чилни дидедч1ал, хайи тарихни меденият хвена чпин веледрал агакьарун паталди; веледрикай Шарвили хьтин кьегьалар хкудун паталди...

«Шарвили» эпос лезги халкъдин руьгьдин паспорт я. Шарвили лезги халкъдин азадвилдин тарат1 ва руьгьдин пак гуьзгуь я. Эпосдин кьегьал тир Шарвилидикай чаз руьгьдин азадвилдин, милли абурдин ва лайихлувилдин чирагъ хьанва.

1989-йисуз общественный тешкилатрин арада сифтебурукай яз Дагъустанда тешкилай лезги културадин маканни Шарвилидин т1варц1ихъ галаз алакьалу я. «Шарвили» културадин маканди миллет паталди важиблу са гзаф мярекатар кьиле тухвана: «Лезгистан-Алупан» журнал (1990-1996), Магъачкъалада «Лезгистандин авазар» фестиваль (1991), Туьркияда авай лезги хуьрериз фин ва абурукай кхьена райиж авун (1992), Варшавада гьисаб т1имил тир халкъарин ихтиярриз талукъ Регъпатан Европадин Форумда иштаракун –(1994), Дербен шегьерда ашукьрин фестивал тухун (2003) ва мсб.

2004 – йисуз културадин макан «Шарвили» Дагъустандин жемиива мергьеметлувилдин фондуниз элкьуьрна. 2000-йисалай гат1унна «Шарвили» фондуни гьар йисуз июлдин эхиримжи кишдиз Ахцягъа «Шарвили» эпосдин суварар тешкил авунин кардани иштаракзава.

Акьалзавай несил ватанпересвилин гьиссералди вердишарун паталди Шарвилидин къаматдин таъсир зурбади я. Вичин суйда лезги къилихдин лап хъсан терефар цІранвай Шарвилиди чаз хайи чил, халкъ, чІал, тарих, культура кІанарзава, абурал дамах ийиз тазва. Шарвили чаз баркаллу крарин ва хъсан хесетрин даим ибрет я: маса халкъарин руьгьдин имаратризни гьуьрмет авунин, дуствилиз вафалу хьунин, гафунин кІевивал хуьнин, касперес хьунин, зегьметдихъай ва четинвилерихъай кат тавунин, керчеквилихъ ва адалатдихъ ялунин... Адан хесетар, чаз хьиз, къвезмай несилризни руьгьдин милливилин ва михъивилин таъсирлу чешне яз амуькда. Лезги халкъ сагъзамай къван.

«Шарвили» эпос лезгийрин ва лезги чІалан хзандик квай вири халкъарин тарихдин ва културадин са чІавузни туьхуьн тийир рагъ я. Ам чи ватандин ва гьакІни виридуьнйадин цивилизациядин руьгьдин хазина, эменнагъ я.

Лезги халкъдин хъсан адетрихъ ва («Эвел цан», «Яран сувар», «Цуькверин сувар», «Піинийрин сувар – КІару», «Дул», «Авадан») суваррихъ галаз,чи халкъдин баркаллу рухва Имам Яралиеван теклифдалди ва гьар йисан куьмекдалди «Шарвили» эпосдин суварни тухузва. И сувар лезги халкъарин лап рикІ алай сувариз элкьвенва. Адет хъанвайвал, и суварик анжах баркаллу, мерд, къагъриман рухвайри къил кутазва.

Шарвили гьамиша чахъ гала, ам чи арада къекъвезва. Къилел бедбахтвал атай четин береда, КІелед-Хевел экъечІна: «Шарвили! Шарвили! Шарвили!» – лагъана пудра эверун бес я: ам тадиз чи куьмекдиз атана акъатда. Амма, шукур Аллагъдиз, ахьтин четин бере чи къилел татурай!

Шарвилидикай мани

*Душмандин къил галудайди,
Лекьерин чил агудайди,*

*Пайдах виниз акъудайди,
Элдиз садхъухъ лугъудайди
Шарвили я! Шарвили чи,
Акъудайди тIвар виниз чи!*

Припев:

*КIеледхевяй гъарагъ лугъуз,
Я, Шарвили, къарагъ! – лугъуз,
Ви залан тур синагъ! – лугъуз,
Атайла, эл уъзягъ! – лугъуз,
Чи Шарвили хкведа мад,
Чилел мани элкъведа мад.*

*Селдин хура акъадаиди,
ВацIал бандар храдаиди,
Тик синерал къугъвадаиди,
Тебиатдив рахадаиди
Шарвили я! Шарвили чи,
Акъудайди тIвар виниз чи!*

*Чи Шарвили саламат я,
Зарба шив са аламат я,
ЧIехи тур са къиямат я,
Элдин мани тамамат я:
Шарвили чи! Шарвили чи,
На акъудна тIвар виниз чи!*

*Лезги эллер, агата куън,
Ахвара суст жемир секин,
Жуван чилел хъухъ куън эркин,
Мидяяриз гумир мумкин –
Веси я чаз Шарвилидин,
Даим вичин тIвар вине тир!*

(2000- йисан Шарвилидин сувариз гъазурай рахунрай).

ЯРАН СУВАР – РАКЪИН СУВАР

Лезги халкъдихъ, гьелбетда, милли суварар гзаф ава: «Цуькверин», «Цанин» (Эвелцан), «Къуьгъверин» (Сифте ргал), Пинийрин (Клару)... Амма виридалайни халкъдиз силлиди Яран сувар я (*йаран* кхьенайтла, гена дуьз тир, вучиз лагъайтла ик1 кхьини гафунин суй къалурзавай лишан *й* хуьзва; и лишандик «эқв, яр, ярувал», «хьун, аваз хьун» манаяр ква).

Яр вичихъ гзаф манаяр авай гаф я. Лезги ч1ала и гафунихъ ихьтин манаяр ава: 1) яру тав; ярувал; 2) рагъ экъеч1дайла ва я рагъ ак1идайла цавун к1аниз ягъдай тав; 3) рагъ, ракъинин къуьтхвер т1вар (йар – ра/й/); 4) иер, гуьрчег; иерди, гуьрчегди; 5) к1аниди, багъади, азизди; адахли; 6) лезги йикъарганда гатфарин варцарикай садан т1вар, (21 мартдилай 4 апрелдалди); 7) суварин йугъ; 8) расувал 9) йар алуькун (т1вет1велар куткун, ракъини кана яру хьун); 10) тарцин к1арасдин юкъ; 11) яр, ярар йуьзуьр.

Яр гаф са бязи т1варарикни ква: итимрин (Яр, Ярмет, Ярали, Ярам, Ярем...); папарин (Ярруш, Ярселем, Яргъед, Ярцуьк, Яргъвер, Ярчиг...); хуьрерин (Яргун, Ярагъ...); халкъарин (ярхул (яхул), ярк1ар, ракъиниз кап1завайбур лагъай ч1ал жезва). Хважамжамдал мад са т1вар ала: Яргъируш (Яргъан руш), яъни «Ракъинин руш».

Яраб мад гъи ч1ала, лезги ч1ала хьиз, жуван кайванидин дидедиз «ярандиде» – «к1ани ярдин диде, к1анидан диде» лугъузватла?! Им саки са гъезел я, манидин са ц1ар я! (Анжах, гъайиф хьи, вичиз ихьтин къешенг т1вар гайи езнедиз ярандидеди «йа, зине» (яъни «зи руш рекъяй акъудай фашал») лугъузва... Белки имни к1анивилини зарафатрай я жеди!)

Яру ранг лезгийрин рик1 алай ранг я. Лезги къисайри лугъузвайвал, дуьнья яру яцран крчарал ала. Гъавилай яру яцразни еке гъуьрмет ава. Яру

яц ракъинин ярж я («яц» гафуна «яр» гаф ава: *йац – йарц – йару цIай*). Яру яц ракъиниз къурбанд язни гудай. Къурбанддиз акъуднавай яцран гарданда яру къилекай (келегъа), крчара яру еб твадай, тукIвадалди вилик ам пудра кишдилай (гъуцаркIвалелай) элкъурдай, адан як вири хуъруъз барабардаказ пайдай.

Яру ранг уъмуър тесниф хъунин, уъмуър эркина хъунин лишан я. Яру ранг ивидин рангни я. Лезгиди ивидал къин къадай. Ивиар акадарна стхавал къабулдай. Ивидалди лянет чухъудай. Яру ранг берекатдин, гуъзелвилин ва мердвилин лишан я. Свасан къилелай яру шал – дуъгуър – вегъиник адан «гуъзелвилел берекат къуй», «къил даим ракъиник хъуй!» лугъудай хътин мана ква. Гъалиб хъана хтайдан ва я хъсан чав гваз хтайдан шивдин гарданда яру яйлух твадай. Лезги гамарин, гебейрин, къаличайрин чешнейра яру рангар гзаф жеда. Дегъ девиррин къветIерин цларал цIархнавай чIугунарни яру рангаринбур я. Лезгийри Яран Сувар алукъдалди сад-къве гъафте амаз гъилерин цамарихъ яру гъалар (ярудакайни лацудакай звер ганвай гъалар) акалда.

Яр алукъдалди вилик «яран къалар» кIватIдай. Яран (21 мартдин) йифен негъениз къаларин тпIихар къаварал акъуддай ва абур ирид чкадал пайна гъазурдай. Къавал ирид лаванни эцигдай. Йифиз вири хуъруъ чпин лаванриз, къалариз цIаяр ягъдай. ЦIаяр гъакIни куъчейра, гъаятра, варарал, майданрал ийидай. Йифиз къапар гатадай, къумпараяр, тфенгар ягъдай, гъар жуъредин ванер акъуддай. Ардавулар, малкамутар, къаракъулахар, гигияр – са гафуналди вири чIуру, канда руъгъер, жинерар, шайтIанар къурвахарун ва хуъряй чукурун паталди. Гадайри ва рушари манияр ягъиз цIаярилай хкадарда, къуълерда. Къуъзуъбурун лугъунралди, ирид цIаярилай хкадарайла беден ва руъгъ вири заланвилерикай михъи хъижезва.

Пакад йукъуз жегъил гадайрин кIеретIар хуъре къекъведай. Гъар са кIеретIдихъ Цегъ, вирнечи (балабанчи), далдамчи, паяр кIватIзавайди

(чанта, гъебяр гвайди), сад-къвед къуьлердайбур ва манияр ягъдайбур жедай. Абуру, к1валба к1вал къекъвез, яран паяр т1алабдай: «*Нуну, нуну – яран пай!*». Эгер к1вал-гъаят къайдасуз ва я чиркин яз хъайит1а, абуру к1валин кайванийрикай рахшандар, ягъанатар ийидай, абуруз тегънеяр ягъдай: *К1валин гъаят вуч «михъида», кайванидиз хун1 муьк1уьда! Гъашемар мус кудат1а? Вуч паяр чаз гудат1а?! Эгер гъаятда ва варцел михъивал аваз хъайит1а, ц1егъре кайванидин тарифардай: Ина михъи, муьлагъ я, Илифизни темягъ я! Хазан ац1ай къул хъурай, Берекатар бул хъурай!*

Гъелбетда ц1егърен ягъанатрикайни тарифрикай садни инжикли жедачир; абур зарафатар, айгъамар тирди виридаз чизвай. Адалайни гъейри, Ц1егъре вичин гафар, жавабар гъасятда гъилегъилаваз хуралай туьк1уьрна к1анзавай, чебни кутугай гафар, саданни кефи тахадай гафар. Имни са акъван регъят кар тушир. Гъавиляй Ц1егъни (са хуьрера адаз Кваса, Сик1 лугъуда) никай хъайит1ани жедачир. Ц1егъвал къиле тухуз жедай алакьунар авай ксариз хуьре ч1ехи гъуьрмет жедай. Гъар са к1валай, нихъ вуч ават1а, паяр акъуддай: вирер, къурай чумаларни къукъваяр, к1ерецарни шуьмягъар, какаяр, кáлар, сав...

Яран Сувариз къет1ен жуьредин хуьрекар гъазурдай: т1ач, семéна чрай ва я ргай буран, чуьк, дангу, гит1, исит1а, чул, мехк1уьт, нут1уфа, ч1ахар аш, ч1ахар афарар, дуьгуьд афарар, гуьнгерар, къене маса зат1ар (хъчар, шур, картуф, буран) авай афáрар, шткарар, цик1ен, гузан, баклук, алуга ва мсб.Яран Сувар («Ракъинин Сувар») чал дегъ девиррин деринрай агакънавай сувар я. Ам йугъни йиф барабар жезвай гатфарин йикъал - 21 мартдал (21-далай 22-дал эляч1завай йифел) раст жезва. Яран сувар уьмуьр к1вачел ахкъалтунин, ц1ийи хъхъунин, эрел атунин, хийирди шийир к1удунин, чимивили къайивал, экуьвили мич1ивал, сагъвили желкъенвал к1аник кутунин, уьмуьрди ажал к1удунинлишан я. Лезги яран

суварниперсерин Навруз-байрам (фарсдалди «ц1ийи йугъ») какадарун эсиллагъ дуъз туш.

Яран варз 14 йикъакай ибарат я, ва ам 4 апрелдалди давам жезва. И йикъара жемят гатфар къаршиламишиз гъазур жеда. Сада садаз куъмекар гуз «мелер» кутада, гатфарин майишатдин квалахриз гъазурвал аквада, алатар къайдадиз хкида. Беден ва руъгъ хъуьт1уьн мекъерикайни, заланвилерикай азадна къайдадиз хкида, т1ебиатдихъ галаз пайгарвилин куьпда твада.

Тарихда са шумуд дин къабулнат1ани (гъуцарин, хач, ислам), лезгийрин руъгъда гъуцарихъди майилар ама. (И кар Етим Эминан шииррайни аквазва). Са диндивайни гъуцар, п1ирер, мелер, суварар терг ийиз хъанач. Чна гилани гъуцариз ялвар ийизва, абурувай т1алабзава. Ракъинин гъуцравай (Ра, Атар) эквни чимивал, Ц1ун гъуц Алпандивай чи къула ц1ай хуьн, архаяр хуьн, Менавайни Вацравай инсан умуддикайни муъгъуьббатдикай магърум тавун, Йицерин гъуц Тавардивай инсандиз, чан алай гъар са гъайвандизни гъашаратдиз, т1ебиатдиз уьмуьрдин мелгъем тир къеж къегъят тавун, Чилин гъуц Генавай – чи зегъмет вичин берекатдикайни ризкъидикай хкуд тавун, Т1ебиатдин гъуц Панавай – инсандин сихил тергдай мусиббатрикай хуьн... Лезгийрин Гъуцарин алемда са шумуд ц1уд т1варар ава.

Яран вацра мукъва-къилийрал, ярар дустарал къил ч1угваз фида, абуруз яран паяр тухуда, яран суварар тебрикда: *Квез Яран суваркай хъурай! К1вал ракъарив, берекатрив ац1урай! Иесийри шадвилелди муъманар къабулда: Куьн атурай, рагъ атурай! Ширин чанар сагъ атурай! Гъар са кикел берекатрин дагъ атурай!*

Жегъил гадайрини рушари чпи чпиз «ярар» багъишда. Рушари – яру гъаларикай хранвай биц1и цуьквер, гадайри – ирид гъалуникай хранвай биц1и киф (4 тах яру, 2 тах лацу, са тах ч1улав). К1анибуру багъишай «ярар» – муъгъуьббатдин лишанар санжахдик акална хурудал алк1урда. Яр

алатайлани абур кланивилин птикар хьиз хуьда. Лезгийри яраз сусак лишан кутун, хийирдин кардик кьил кутун, мехъерар авун хъсан яз гъисабда. Яраз авур мехъерин суфрадал ирид лампа (виликдай –шем, ч1икъ, ц1урц1аж...) куьк1уьрда. Сусан кьилел яру дуьгуьр вегьинни свас к1вализ берекат, экв гваз къвезвай ракъиниз тешпигъ авунин лишан я.

Къавкъаздин халкъарикай Яран сувар и жуьреда анжах лезги ч1алан хазандик акатзавай тайифайри тухуда. Дагъустандин халкъарикай и суварин амукъаяр яхулрихъни ама. Йифенни йикъан кьил кьилел хквезвай гатфарин суварар молдаванрихъ (мерцишор) ва славян халкъарихъни ава (колядкаяр; болгаррини гъилин цамарихъ яру гьалар акалда).

Яран сувар лезги халкъдин виридалайни зурба милли сувар я. Гъавилай зи фикирдалди, и сувар гьар йисуз хъсан сценарияр кхъена, лап кутугай къайдада, вини дережада аваз тухун лазим я. Хуьрера, района, шегъерра, гьар са хазанда.

22 март виридуьнйадин лезгийрин йугъ яз хкъягъун хъсан лишан жедай.

1985.

**ДАГЪУСТАНДИН ТЕЛЕКОМПАНИЯ (РГВК)
ЛЕЗГИДАЛДИ РАХАЗВА**

Чаз малум тирвал, 2003-йисалай чи республикада ц1ийи телевидение – «Дагъустан» РГВК (республиканская государственная вещательная кампания) ачухнава. И телекомпанида Дагъустандин халкъарин ч1аларалди передачяяр гузвай милли редакцияни кардик кутунва. Лезги ч1алалди гузвай передачайрин редактор шаир Фейзудин Нагъиев я. Къе чи мухбирди адахъ галаз суьгьбет тухузва.

М.: Фейзудин Рамазанович, эвелни-эвел квез ц1ийи къуллугъ мубаракрай! Чи халкъ паталди маракьлу передачяяр гъазуруна квехъ еке агалкъунар хьурай! За квевай чи к1елзавайбуруз ц1ийи телевидениедикай къве гаф лугъун т1алабзава.

Ф.Н.: Аллагърази хьурай квелай! Мубарак чи вири жемьтдиз авун гена кутугнава: куьз лагъайт1а, гъар гъафтеда телевизордай дидед ч1алан ван атун, жуван миллетдин лайихлу векилрихъ галаз гуьруьш жедай мумкинвал хьун, гьелбетда, шад жедай к1валах я. И тежриба лезгийрин (гьелбетда, дагъустандин маса миллетринни) тарихда садлагъай сеферда жезвайди я.

Ц1ийи телекомпания арадал атунин эвелимжи себеб чахъ икъван ч1авалди хъайи ГТРК-ди Дагъустандин халкъарин милли культурадиз, ч1алаз, яшайишдин ва уьмуьрдин са гзаф къайгъуйризни месэлайриз фикир гуз амукъ тавун хъана. Гьелбетда, ц1ийи телекомпания арадал гъун ва ам арадиз акъудун регъят кар туш. И рекъе гъам пулуни зурба такъатар, гъам гъазур пешекарар герек жезва. Гъавиляй РГВК-дин сифте камар четинбур ят1ани, кампания виликди физва. Гъафтеда садрателеэфирдайлезги, табасаран, къумукъ, дарги, аварч1аларалди милли гунугар (лезгидалди им передача лагъай ч1ал я) гузва.

М.: Передача гафунин заминда ишлемишзавай *гунуг* – им куьне гъанвай ц1ийи гаф яни?

Ф.Н.: Лугъун хьи, гунуг за гъанвай гаф туш, ам лезги ч1ала фадлай авай гаф я. Анжах за ам вичин тайин манада, урус гаф тир передачадин эвезда, кардик кухтазва.

М.: Куь передачаяр (чи газетди и гаф ишлемишзава), куьне лугъузвайвал, гунугар квекай ибарат жезва? Аданэвел кьиляй тикрар жезвай куь шиирдин ц1арара инсандикай ва девирдикай ик1 лугъузва:

*Инсан ва девир, девир ва инсан,
Сад садаз къарши, сад садаз масан.
Эй, девир – къисмет, эй, девир – къадар,
Анжах инсанди эцигда вал т1вар!*

Ф.Н.: Эхь, квез чидайвал, чна гунугдиз «Инсан ва девир» кбил гъавая ганвач. Чна хкягънавай терефдикайни, гьелбетда, и т1варц1и вичи лугъузва. Чи гунугар инсандикай ва девирдикай я, яъни чи тематика гегъенш я.

М.: Фейзудин Рамазанович, чи халкъдиз куьн шаир яз чида. Телевиденида к1валахди яратмишунриз къец1 гузвачни?

Ф.Н.: Гьелбетда, телевиденидин к1валахни яратмишунрихъ галаз алакъя авай кар я. Амма и карди жуван хсуси кхьинрин вахтнигзаф къакъудзава. Вахт вич гъамиша кьит зат1 я эхир! Амма зи ракъалда (суткада) 25 сят ава.

М.: Куь гунугар шегъерра, хуьрера къаз жезвани?

Ф.Н.: РГВК-диз вичин хсуси канал ава. Милли ч1аларалди гузвай гунугар эфирдиз гъафтеда са гъилера акъатзава. Абуруз негъенин сятдин ругудалай гуьгъуьниз килигиз жеда.

Спутникрихъ галаз алакъя авай антенна эцигуникди РГВК-дин канал къунин сергъатар гегъенш хъанва. Гила чкайрал сигнал къадай

ретрансляторар эцигун пландик ква, а ч1авуз милли передачаяр Дагъустандин ва Азербайжандин вири хуьрерай къаз жеда.

М.: Куьн к1валахда гьихьтин четинвилерал гьалтзава? Куьне телепередачаяр гьик1 гьазурзава?

Ф.Н.: Телевиденидай гунугар гьазурунин карда четивилерикай рахайт1а, садлагьайди, чи халкъ Магьачкъаладивай 200 километридилай артух яргъа ава. Гьар кткана командировкайриз физ-хкведай мумкинвални чахъ гьелелиг авач. Кьериз-ц1аруз гузвай командировкайриз чара ийизвайдини сад-къве йугъ я. Къве йикъан къене (атана хьфидай йикъарни кваз) шумуд передача лентиниз къачурай! Гьавилай чи къекъуьнар элкъвез-хквез гьа и меркездин дегьелрай акъатзавач. Сифте варцара гьар гьафтединмилли гунугар са гьилеразур сятинин вахтунда тухузвай. Гила, гьайиф хьи, и вахтни 25 декъикъадал хканва.

Мадни са четинвал: чакай са гзафбурувай михьйдаказ жуван дидед ч1алалди рахаз жезвач. Рахунрик алазни-алачиз урус, азербайжан гафар гзаф кутазва.

М.: Чкадин телестудийрихъ, телеканалрихъ галаз куь гьихьтин алакьада ава?

Ф.Н.: Гьайиф хьи, гьелелиг чи арада са алакъани авач. Им са къадар мумкинвилерилай аслу кар я. Эгер чкадин телестудийривай чи, чавайни гьабурун зат1арикай менфят къачуз алакънайт1а, гена хъсан жедай.

М.: Телевиденида к1валахун паталди гьихьтин алакъунар герек я?

Ф.Н.: Чаз аквазвайвал, телевиденида ва я сегьнедак1валахзавайбур мешребар алай, михьи ч1алалди, мез галк1ун тавуна рахадай, гзаф рекъерай гьар жуьредин чирвилер авай ксар я. Яъни ихьтин кас вич халис артист хьун герек я. Амма тамам пешекарар жагъурун, гьелбетда, регьят кар туш, вични милли телевиденидиз. Вири алакъунрикай рахайт1а, зун и пешедиз эсиллагъ кутугай кандидатура туш. Гаф кватай чкадал заз лугъуз к1анзава:

эгер рикле къаст авай ва алакьунар авай жегьилараватла, буюр РГВК-диз ша.

2003.

КЪИЛЕР

Лезги халкъдивай зи т1алабун
 Лезги халкъдин гьерекатдин «Садвал» Пак везифа
 Вилик бармак эцигна авур фикирар
 Лезги гьерекатдин тарихдай
 Дуьнйадин гьалар ва лезги халкъдин месэлаяр
 Женг ч1угу – азадни жеда
 Жуван вац1 жува яц1у ая!
 Лезги Милли Советдикай къве гаф
 Лезги намус ва са къалиян тенбек
 «Садвал» гьерекатдин IV – съезддал къве гаф
 Лезгинин Пак Къин
 Дербентдин округ хьун лезгияр паталди важиблу я
 Руьгьдал чан гьизвай эменнияр
 Халкъдикай миллет ийизвай зурба къуват
 К1арасдин тум хьаначирт1а...
 Чи инсанрин ва чкайрин т1варар
 Чи руьгьдин булахар
 Т1ебиат хуьн, т1ебиатди чунни хуьда
 Халкъдин азадвилинин пайдах, руьгьдин пак гуьзгуь
 Яран сувар – ракъин сувар
 Дагъустандин телекомпания (РГВК) лезгидалди рахазва

Фейзудин Рамазанович Нагъиев

Садвал рик1еваз

(С идеей единства в душе)

Редакция и корректура: Ренат Нагиев,
Л.Оруджева

*Текст набран на компьютерной базе Общественного Института
гуманитарных исследований (ОИГИ)*

Сдано в набор 18.11.2003. Подписано в печать 15.12.2003.

Бумага офсетная. Печать офсетная. Формат 60x80^{1/16}.

Гарнитура «Times New Roman».

Усл.п.л. – 6, 2. Уч.-изд.л. – 5,8. Тираж 1500 экз. Заказ – 30/004.

Отпечатано в ООО«Деловой мир», Махачкала, ул.Коркмасова, 35а